

De erfarne og oplyste mænds betydning ved stænderforordningens tilblivelse i det danske monarki

Af Gerda Bonderup

Forud for udstedelsen af stænderforordningerne af 15. maj 1834 havde regeringen indkaldt »erfarne« mænd fra hertugdømmerne og »oplyste« mænd fra kongeriget til rådspørgning. På baggrund af de indkaldtes forhandlingsprotokoller og regeringens stillingtagen hertil gør amanuensis, cand. mag. Gerda Bonderup rede for, hvilken betydning de rådspurgte har haft. Regeringen have forestillet sig, at de erfarne og oplyste ville akceptere det i flere henseender liberale lovforslag og dermed give et betryggende blåt stempel på loven. De indkaldte krævede dog en række ændringer foretaget, og det resulterede i flere ikke ubetydelige kompromiser. Regeringen måtte erkende, at der også uden for dens egen kreds og kancellierne fandtes mennesker, der var i stand til på kvalificeret måde at tage stilling til politiske spørgsmål.

I. Baggrunden for de erfarne og oplyste mænds forhandlinger

1. Paragraf 8 i anordningerne af 28. maj 1831

I anordningerne af 28. maj 1831 om indførelse af rådgivende provinzialstænderforsamlinger i Jylland, på øerne og i hertugdømmerne blev det i paragraf 8 bestemt, at nogle »oplyste« (fra kongeriget) og »erfarne« (fra hertugdømmerne) skulle sammenkaldes. Deres hverv skulle være at overveje og »derudover meddele deres på sag- og lokalkundskab grundede mening . . . såvel angående antallet af de mænd, der skulle udnævnes til medlemmer i hver af provinzialforsamlingerne, som om antallets fordeling på de forskellige distrikter, så og om de nærmere betingelser for valgrettigheden og valgbarheden, samt fremgangsmåden ved valgene og i stændernes forsamlinger«¹.

De oplyste og erfarne mænds arbejde er ofte blevet overset eller

1. Denne bestemmelse er taget fra anordningen for Jylland og østifterne. Den tilsvarende for Slesvig og Holsten adskilte sig kun herfra ved, at de indkaldte ikke skulle have kompetence til at udtale sig om den talmæssige sammensætning af de stænderdeputerede (Collegialtidende 1831, s. 372 f; 377 f). Senere kom dette også til at gælde for kongeriget (paragraf 1 i det lovudkast, der blev forelagt de indkaldte. DK G 65; SHK C 52). Her som overalt i det følgende gengives citater med moderne ortografi.

bedømt alene ud fra den kendsgerning, at indholdet af stænderforordningerne af 15. maj 1834 var næsten uændret i forhold til det lovudkast, der var blevet forelagt de rådspurgte². I det følgende skal der nås frem til et mere nuanceret billede af de indkaldtes indsats, og det vil her blive af betydning at søge følgende to problemer belyst:

1. Hvorfor sammenkaldte regeringen overhovedet disse mænd?
2. Hvilke resultater nåede de oplyste og de erfarne frem til under deres diskussioner?

2. Regeringens formål med at indkalde de oplyste og erfarne mænd

Selve indkaldelsen

Det var måske nok overraskende, at regeringen indkaldte de erfarne og oplyste mænd; men der var på den anden side ikke noget revolutionerende nyt i et sådant skridt. Dels fandtes der, som det vil fremgå, forskellige europæiske forbilleder, dels havde rådspørgning af enkeltpersoner uden for cancellierne også tidligere fundet sted i det danske monarki.

I Frankrig havde Ludvig XVI i 1786 i en fortvivlet økonomisk situation grebet til et middel, der havde været gængs indtil Ludvig XIV's dage, nemlig at indkalde en rådgivende notabelforsamling³. Med direkte henvisning hertil kaldes i den ældre historieforskning det andet Eidsvoldmøde d. 28./29. jan. 1814 en notabelforsamling⁴. Prins Christian havde indkaldt til dette møde for at blive underrettet om de »tanker og stemninger, som rådede mellem folket«⁵. Det var blandt andre samme prins Christian, der stod bag indførelsen af paragraf 8 i anordningerne af 1831⁶.

Inden ikraftsættelsen af den nye repræsentativforfatning af 1815 blev der i Württemberg udpeget 16 embedsmænd til rådslagning. Disse embedsmænd fik lignende arbejdsforhold som de senere erfarne og oplyste⁷.

I Preussen forsøgte man sig fra 1815 til 1823 med flere forskellige metoder til rådspørgning af folket om den stænderforfatning, der var blevet de tyske forbundsstater pålagt på Wienerkongressen. Man havde oprindeligt tænkt sig at nedsætte en kommission af notabler; men over-

2. A. D. Jørgensen s. 409; J. Brock s. 43 ff; H. Jensen I s. 573.

3. J. Egret s. 9.

4. L. Daa s. 210.

5. Y. Nielsen s. 6.

6. H. Jensen I s. 119.

7. Afskrift af indkaldelsen ligger på Rigsarkivet i pakken DK G 65 d.

vejelserne blev afbrudt af Napoleons pludselige tilbagekomst i 1815. Senere udsendte man en række ministre, som skulle forhøre sig i provinserne om notabernes mening (1817). Og endelig indkaldtes i 1822/23 notabelgrupper enkeltvis, idet hver gruppe repræsenterede sin del af landet⁸.

Vi ved, at Württembergs og Preussens forsøg har været til drøftelse i Danmark. Der findes nemlig på Rigsarkivet i Kancellipræsidentens Arkiv afskrifter af nogle af de tyske akter vedrørende notabelforsamlinger⁹. Yderligere fastslog kongen i reskripter til Slesvig-Holstenske Kancelli og Danske Kancelli af 11. og 13. jan. 1831, at de danske stænder skulle indføres efter de samme grundsætninger som dem, der gjaldt for de preussiske¹⁰.

Som nævnt var en rådspørgning af personer uden for kancellierne heller ikke noget helt ukendt fænomen i Danmark. For eksempel fremgår det af en artikel i *Minerva* fra 1785, at kollegierne under sagsbehandlingerne ikke bare indhentede råd hos de andre kollegier og hos øvrigheds personer, »men endog ofte hos privatfolk, jordgodsejere, gejstlige og flere«¹¹. – Den 6. september 1815 havde kongen udstedt en resolution, hvoraf det fremgik, at ikke blot Ridderskabet, men også »sagkyndige«¹² mænd skulle indkaldes til rådspørgning om den i Forbundsakten af 8. juni 1815 påbudte stænderforsamling for Holsten¹².

Det synes dog, som om forfatningskommissionerne fra 1816–19 og 1822–26 glemte denne bestemmelse. I alle tilfælde blev der aldrig foretaget nogen indkaldelse.

Et er naturligvis, at en indkaldelse af rådgivende mænd ikke kan siges at have været ganske uden fortilfælde. Noget andet er imidlertid, om der ikke har været en mere direkte anledning til, at man greb til dette middel, da man måtte i gang med den vanskelige opgave at udarbejde en stænderlov. Det er ikke muligt at sige noget bestemt herom, men af en vis betydning har det nok været, at Uwe Jens Lornsen i sit stridsskrift fra 1830 udtrykkeligt havde forlangt, at en kreds af mænd skulle have lejlighed til at ytre sig i spørgsmålet¹³. En sådan formodning kunne understøttes af, at man i almindelighed antager, at det var Uwe Jens Lornsens pjece, der fik den danske regering til omsider for alvor at tage fat

8. H. Treitschke s. 348 ff.

9. DK G 65 d.

10. DK G 66 s. 1.

11. *Minerva* 1785 II s. 45; også J. Arup Seip s. 448 n. 18.

12. J. S. M. Ostenfeld s. 45.

13. U. J. Lornsen s. 6.

på stænderproblemet¹⁴. Det er altså ingenlunde på forhånd klart, hvad regeringen overhovedet havde tænkt sig med indkaldelsen af de erfarne og oplyste mænd. Havde man af ærlig vilje ønsket at modtage og rette sig efter folkets råd, eller ville man blot ved at give det hele et liberalt skær tage vinden ud af sejlene på dem, der stillede mere radikale krav? For at besvare sådanne spørgsmål synes det naturligt at se lidt på, efter hvilke kriterier de rådspurgte blev udvalgt, og hvilke betingelser de fik at arbejde under.

Udvalgskriterierne

Ved udsendelsen af stænderanordningerne havde regeringen endnu ikke taget stilling til, om de erfarne og oplyste mænd skulle vælges af folket eller udpeges fra oven. Dette spørgsmål såvel som hele den øvrige problematik omkring indførelsen af stænderne blev henvist til en firemandskomiteé, bestående af Danske Kancellis konservative præsident Stemann og den liberale generalprokurør Ørsted, og præsidenten for Slesvig-Holstenske Kancelli Otto Moltke og overprokurøren Höpp¹⁵. De to danske repræsentanter foreslog, at de erfarne blev valgt af folket, men dette afvistes af Moltke og Höpp, nok fordi de, som historikeren Hans Jensen mener, ikke ville give efter for de evindelige ekstra krav fra Ridderskabet, og fordi de ville »fastholde afgørelsens tyngdepunkt i regeringen«¹⁶. Resultatet blev, at både de erfarne og de oplyste skulle udpeges¹⁷.

I et brev til kongen af d. 26. februar 1832 nævner Stemann en række mænd, der efter hans mening burde udpeges til oplyste mænd. I brevet siges det udtrykkeligt, at kongen personligt og mundtligt har givet Stemann befaling til at udarbejde en sådan liste. Stemanns liste indeholder mænd fra syv forskellige kategorier:

1. Amtmænd, da de bedst kender landets forhold.
2. Amtsforvaltere, fordi de er inde i landmændenes økonomiske stilling.
3. Jordgodsejere, hvis stemme ved valgene af medlemmer af stænderforsamlingerne vil få megen indflydelse.
4. Magistrater og ansete borgere, der bedst kender byernes kommunale forhold.

14. H. Jensen I s. 113.

15. Kgl. forordning af 4. juni 1831, DK G 66.

16. H. Jensen I s. 192.

17. Komiteens betænkning, SHK C 48.

5. Biskopper, fordi præsterne skal have med ledelsen af valgene at gøre.
6. Professorer ved universitetet, da de bedst kender landets love og forfatning.
7. Højesteretsjustitiarius.

I alt foreslås 21 navngivne mænd, hvortil kommer yderligere 27 for det tilfældes skyld, at kongen skulle ønske en større forsamling eller ikke var tilfreds med de første 21¹⁸.

Lokaladministrationens embedsmænd indtager en meget fremtrædende rolle i Stemanns opstilling, mens bondestanden helt mangler. Den noget skæve fordeling kunne man naturligvis forsvare med, at embedsmændene var dem, der havde den »på sag- og lokalkundskab grundede mening«, som anordningerne havde talt om. Mest væsentligt er det dog, hvordan Stemann foretog sit valg af de enkelte personer inden for de syv grupper – en mand som Uwe Jens Lornsen var jo også embedsmand! Men her svigter kilderne. – På Rigsarkivet ligger der blandt papirerne fra Det sjællandske Justits- og Politidepartement en pakke med konceptforestillinger og beretninger om fortjente mænd. Disse var ifølge kongelige befalinger af 1807, -08, -09 blevet udpeget af landets amtmænd¹⁹. Men en gennemgang af disse fortegnelser for de godt tyve år, som lå forud for 1832, gav kun et meget magert resultat: Ikke flere end fem af de senere oplyste er anført i registret.

Selv om det lader til, at Stemann havde frit valg mellem dem, der fandt hans behag, blev resultatet faktisk et ret bredt spektrum. Der var plads, som det vil vise sig (se registret), både til den konservative Schlegel og til den liberale Stenfheldt.

Dog var ingen af de mere radikale blandt de udnævnte. Grunden hertil kunne være, at regeringen enten frygtede denne fløj, eller at den ikke mente, at de radikales højrøstede tale kunne støtte sig på en opbakning fra befolkningen.

Kriterierne for udpegningen af de erfarne ligger endnu mere hen i det uvisse. Der findes f. eks. ingen breve herom til eller fra Otto Moltke. Men en avisnotits kan hjælpe lidt til at opklare, hvem der har stået for udvælgelsen. *Allgemeine Zeitung*, som udkom i Augsburg, berettede d. 26. juli 1832 om rygter, som ville vide, at skønt valgene af de erfarne i hertugdømmerne var blevet diskuteret i statsrådet, var udnævnelsen af

18. DK G 65 a.

19. Danske Kancelli udvalgte nogle af mændene og indstillede dem hos kongen til titler og rangforhøjelser, DK I 63.

de oplyste for Danmark alene blevet foretaget af justitsministeren (Stemann)²⁰. – Skønt Allgemeine Zeitung var en avis fra Bayern, viser en undersøgelse af årgangene 1830–36, at den altid var meget vel underrettet om danske forhold. Ingen dansk eller slesvig-holstensk avis havde noget at fortælle om, hvem der skulle stå for udvælgelsen.

Som omtalt er der bevis for, at den ene del af det omtalte rygte var korrekt. Man tør måske derfor gå ud fra, at oplysningen om de erfarne også er rigtig. Hvis de er blevet valgt i statsrådet, har vi forklaringen på kildernes tavshed: Der findes ingen statsrådsprotokoller fra den tid. Statsrådsmedlemmernes livserindringer og trykte dagbogsoptegnelser indeholder desværre ikke noget om udnævnelsen af de erfarne. – Hvis sagen forholder sig som her formodet, kunne det se ud, som om udvælgelsen af de erfarne har været foretaget noget mindre egenmægtigt, end tilfældet har været med de oplyste. Man må imidlertid ikke glemme, at hertugdømmerne kun har været repræsenteret i statsrådet med én eneste deltager: C. Rantzau-Breitenburg.

Der synes ikke ud fra det noget ufuldkomne kendskab til udvalgskriterierne at være basis for mange slutninger angående regeringens tanker med de erfarne og oplyste. Skønt der blandt de udvalgte var folk med liberale anskuelser, var ingen af de mere radikale indkaldt. Det ville dog være forkert heraf straks at slutte, at man overhovedet ikke havde skelet til den kant. Som det skal ses, havde regeringen faktisk opfyldt flere af de radikales ønsker i det lovudkast, der senere blev forelagt de oplyste og erfarne.

Arbejdsbetingelserne

En undersøgelse af de betingelser, som de erfarne og oplyste fik at arbejde under, skulle kunne kaste lidt mere lys over, hvilket formål regeringen havde med at indkalde de udvalgte.

De erfarne blev indkaldt med kun seks ugers varsel, mens de oplyste fik lidt længere tid til at tænke sig om, nemlig ca. 3¹/₂ måned²¹. Det var jo mændene fra Slesvig-Holsten, regeringen var mest bange for, idet de største krav var kommet fra Uwe Jens Lornsen og fra medlemmer af Ridderskabet.

Ingen af grupperne fik på forhånd udleveret arbejdsmateriale. Dette

20. Allgemeine Zeitung, Beilage 208, 26. juli 1832.

21. Udnævnelsesreskriptet for de erfarne var udfærdiget d. 6. marts og var adressaterne i hænde d. 10. marts. Indkaldelsen gjaldt d. 27. april (SHK C 50). De oplyste indkaldtes d. 23. marts til at give møde d. 7. juli (DK G 65 b).

kunne man selvfølgelig udlægge på den måde, at regeringen for enhver pris ville undgå at pådutte de indkaldte sine egne forudfattede meninger. At dette ikke var tilfældet, fremgår af den omstændighed, at de indkaldte ved ankomsten til København blev præsenteret for et fuldt udfærdiget lovudkast, der, som *Allgemeine Zeitung* kunne fortælle, var blevet trykt i yderste hemmelighed under særligt opsyn ²².

Den eneste rettesnor, de oplyste og erfarne havde haft, var:

1. Reskripterne af 11./13. jan. 1831, i hvilke det bestemtes, at Preussens forfatning fra 1823 skulle tjene som forbillede ²³.
2. Selve anordningerne af 28. maj 1831, hvori der ikke stod ret meget om, hvad de erfarne og oplyste skulle tage stilling til ²⁴.
3. Indkaldelsesreskripterne, der uden nærmere detaljer omtalte to arbejdsområder: fremgangsmåden ved valgene til stænderforsamlingerne og ved forhandlingerne i disse ²⁵.

Disse meget dårlige arbejdsbetingelser viser meget tydeligt, at regeringen ikke for alvor havde tænkt sig at betragte de indkaldtes arbejde som led i udarbejdelsen af den endelige stænderlov. J. P. Mynster kommer med en oplysning, der underbygger denne opfattelse: Regeringen havde ment, at forhandlingerne skulle være afsluttet i løbet af 14 dage. Den havde derfor »stærkt forregnet sig, thi aldeles intet går igennem uden debat, og forhandlingerne varer i stedet godt fem uger med op til fem ugentlige møder i længere perioder.« Mynster mener endog, at Stemanns hyppige middagsselskaber og soireer skyldtes en taktik, som gik ud på, at de oplyste »næppe kunne få ro til at tænke sig om« ²⁶.

Indkaldelsen må altså have været ment som noget rent pro forma, der dels kunne tage sig ud som imødekommenhed over for de radikales krav, og dels kunne give et betryggende folkeligt blåt stempel på den af regeringen udarbejdede stænderlov.

Men som Mynster beretter, gik alt ikke helt så let, som regeringen havde tænkt sig. Til trods for de dårlige arbejdsvilkår udviklede der sig en ganske livlig debat i forsamlingerne.

22. *Allgemeine Zeitung* kommer med den oplysning, at man havde trykt regeringens lovudkast under særligt opsyn, og straks efter at arbejdet var færdigt, var formene blevet destrueret (*A. Z.* nr. 179, d. 26. juni 1832).

23. Udtogsvis offentliggjort i *Statstidende* og i *Altonaischer Mercurius* d. 11. febr. 1831.

24. *Sml.* paragraf 8 (s. 1).

25. Se n. 21.

26. J. P. Mynster s. 238.

3. *Den offentlige debat forud for indkaldelsen af de erfarne og oplyste mænd*

Skønt de »vise« (dette ironiske udtryk blev tit anvendt af samtiden) ikke i forvejen havde fået udleveret arbejds materiale, var de ikke helt uforberedte, da de ankom til drøftelserne i København. Af deres forhandlingsprotokoller fremgår det således, at nogle af dem havde erhvervet sig et nøje kendskab til de preussiske provinsialstænderforordninger. Yderligere havde de kunnet læse en række politiske avisartikler og skrifter. Disse var enten udkommet som mere generelle betragtninger om spørgsmålet stænderlovgivning – og var fremkommet med anordningerne af 28. maj 1831 som aktuel baggrund – eller de var rettet med deres krav og forventninger til de udpegede mænd. I begge tilfælde beskæftigede forfatterne sig hovedsageligt med følgende tre emner:

1. Valgcensus
2. Direkte valg
3. Offentlighed omkring stænderforsamlingerne ²⁷.

Med hensyn til de to sidste punkter var så godt som alle skribenter enige, idet man krævede direkte valg og åbne døre ved forhandlingerne i stænderforsamlingerne ²⁸. Men i spørgsmålet om valgcensus deltes man i en moderat og en radikal fløj ²⁹. Holstein-Holsteinborg og Falck, som senere skulle være at finde blandt de oplyste og erfarne, var typiske repræsentanter for de moderate, der afgjort mente, at valgrettighederne skulle forbindes med fast ejendom ³⁰. Alle statsafgifter var nemlig knyttet til grundbesiddelse og ikke til personer. Noget sådant kunne de radikale – blandt andre C. N. David og Orla Lehmann – ikke gå med til. De krævede lighed for alle. Uenigheden gik imidlertid kun på retten til at vælge. Med hensyn til valgbarheden var de to grupper enige om, at den ikke skulle være betinget af, at man besad fast ejendom. Det

27. Se litteraturlistens afsnit: »Skrifter fra samtiden«. O. Lehmann i *Maanedsskrift for Lit.* VII, 1832, s. 156–184: Anmeldelse af Holsteins skrift signeret med *αω*. Ibid. s. 343 ff: Anmeldelse af Sibborns skrift. *Kjøbenhavns-Posten* nr. 77, 31. marts 1832: Fædrelandets forventninger til de udpegede erfarne og oplyste mænd.

Artikler i *Kieler Correspondenzblatt* nr. 28, 11. april 1832, nr. 32, 25. april 1832, nr. 35, 5. maj 1832, nr. 36, 9. maj 1832, nr. 57, 21. juli 1832.

Ansprache an die erfahrenen Männer aus S-H in Kopenhagen versammelt, Hamburg 1832.

28. Kun Holstein mente, at en trykt løbende underretning var nok (s. 51).

29. De fleste skribenter tilhørte den radikale fløj.

30. Som paragraf 2 i anordningerne af 28. maj 1831 påbød.

skulle nemlig være muligt for grundejerne at vælge enhver, som de fandt værdige til deres tillid. I henvendelserne til de erfarne og oplyste gjorde man sig stor umage for at belægge sine ord med vægt. Således hed det i et slesvig-holstensk flyveskrift: »Zwischen Öffentlichkeit und Nichtöffentlichkeit ist zu unterscheiden wie zwischen Gutem und Bösem. Die Lüge sucht das Dunkel und Halbdunkel, die Wahrheit das Licht . . . Sollten unsere neuen Institutionen feste Wurzel fassen im Volksleben, so muss die Öffentlichkeit ihr Lebenslement sein«³¹. Eller som Kjøbenhavns-Posten lidt kortere udtrykte det: »Offentligheden er sjælen i institutionen, ligesom valgloven er grundpillen«³².

II. Valgretsbestemmelserne

1. *De erfarne og oplyste mænds drøftelser*

Indledende bemærkninger

De to kommissioners overvejelser vil blive behandlet under ét. Denne fremgangsmåde synes, selv om den indebærer en afvigelse fra kronologien, at være mest rimelig, da de slesvig-holstenske og danske lovudkast, der blev forelagt de to kommissioner, stort set var affattet enslydende. Yderligere har man efter de erfarnes og oplystes drøftelser paragrafvis sammenlignet deres resultater, og der findes endnu en del lister med disse sammenstillinger¹.

Regeringen var helt på det rene med, at nogle af punkterne i dens lovforslag kunne vække mishag. Moltke og Stemann angav da også straks efter, at de havde holdt deres velkomsttaler, følgende spilleregler for forhandlingerne:

For det første sloges det fast, at bestemmelserne i anordningerne af 28. maj 1831 og paragraf 1 i det forelagte lovudkast »aldeles ikke skulle være . . . genstand for videre omhandling.« Den omtalte paragraf 1 fastlagde antallet af deputerede og deres fordeling på de forskellige stænder. Mindst lige så væsentligt var det imidlertid, at paragraf 7 i anordningerne fastslog, at grundejendom skulle være en betingelse for valgret og valgbarhed.

For det andet måtte herrerne ikke snakke sammen indbyrdes, da kongen ville høre deres individuelle og upåvirkede meninger.

31. Ansprache s. 12.

32. Kbh's-Posten d. 31. marts 1832.

1. DK G 65, SHK C 52.

For det tredje var forsamlingerne underkastet tavshedspligt over for udenforstående.

For det fjerde ville de enkelte paragraffer i lovforslaget blive læst op og kommenteret af Höpp og Stemann. Først når disse havde givet deres forklarende bemærkninger, kunne de indkaldte komme med deres indlæg.

Og endelig for det femte ville præsidiet, efter at en sag var tilstrækkelig drøftet, sørge for, at stemmerne blev afgivet og ført til protokols².

Grundbesiddelse som forudsætning for valgrettigheder

Næste dag gik man over til at drøfte paragrafferne 2 og 3 i udkastet. Disse paragraffer drejede sig om de almindelige betingelser for opnåelse af valgrettigheder³. Höpp talte kort, sagligt og lidenskabsløst og henviste blandt andet til, at kravet i paragraf 2 om fem års besiddelse som betingelse for valgbarhed var meget mere lempeligt end den tilsvarende preussiske ordning, der fordrede ti år. Stemann talte, som det skulle vise sig at være hans vane, længe og intenst. Han gjorde sig den største umage for at bibringe de oplyste det indtryk, at de med henblik på de paragraffer, der var til behandling, var komplet overflødige, da paragrafferne enten var taget direkte fra anordningerne af 28. maj 1831 eller var fremkommet som tolkning af disse. Argumentationen underbyggedes med mange detaljer⁴.

2. Moltkes og Stemanns taler er anført som referater i begyndelsen af forhandlingsprotokollerne. Stemanns tale findes yderligere både i original og kopi i samme læg. Protokollernes tilblivelse er beskrevet af P. V. Jacobsen (s. 180 f): Forhandlingerne blev nedskrevet af sekretæren på løse ark, og disse bragtes hver eftermiddag til protokollen. En afskrift tilsendtes kongen. Denne fremgangsmåde er beskrevet for de oplyste, og der er vel ingen grund til at tro, at den skulle have været anderledes for de erfarnes vedkommende. Den slesvigholstenske protokol er meget kort og summarisk affattet. Der er ikke anført, hvorledes hver enkelt har stemt – kun det samlede resultat. Der blev nemlig sendt en liste rundt med deltagerne nævnt i den rækkefølge, kongens udnævnelsesreskript havde anført dem. Herpå skulle man skrive sin mening, men da spalten til navn og svar var meget smal, måtte man fatte sig i korthed. Protokollerne findes i pakkerne SHK C 50 (de erfarnes) og DK G 65 (de oplystes). I de samme pakker ligger de betænkninger, som forsamlingerne til slut afgav til kongen. Disse betænkninger er et resumé af protokollerne. – I det følgende skal protokollerne kun citeres med sidetal.
3. I det følgende vil paragrafnumrene i de erfarnes og oplystes lovudkast i de tilfælde, hvor de adskiller sig fra hinanden, blive anført med nummeret af den tyske version efterfulgt af det tilsvarende nummer fra den danske angivet i parentes . . . (. . .).
4. Ad paragrafferne 2 + 3 (citeret paragrafvis, da Stemanns original ingen sidetal har. Det samme gælder i øvrigt for Höpps tale, der ligger i pakken SHK C 50).

Men forsamlingerne lod sig ikke sådan kue – ikke engang den første dag.

Københavns borgmester Schæffer gjorde straks opmærksom på, at bestemmelserne om grundbesiddelse som forudsætning for valgrettigheder ikke var i overensstemmelse med byens privilegier fra 24. maj 1661. Heri stod der nemlig at læse, at hvis kongen engang ville indkalde stænderne, skulle enhver borger – og ikke kun grundejerne – have stemmeret. Han fik straks medhold fra flere københavnere. Ørsted afbrød dog diskussionen med henvisning til, at Københavns privilegier så mistede deres gyldighed med loven af 28. maj 1831. Sagen blev henlagt, men Schæffer opnåede dog, at hans votum – i øvrigt som det eneste – blev optaget som bilag i den senere betænkning fra de oplyste til Frederik VI ⁵.

Udover denne principielle protest mod grundejernes særrettigheder – en protest, der, som vi senere skal se, ikke kom fra en mand med radikale anskuelser, men fra en typisk borgerlig liberal – udspandt der sig en livlig diskussion om de nærmere bestemmelser i paragrafferne. Man slog her straks ned på kravet om *fem års grundbesiddelse* som forudsætning for valgbarhed. Begge forsamlinger diskuterede problemet kort og skarpt, og ved afstemningerne viste det sig, at et flertal var modstandere af udkastets bestemmelse. 39 af de tilstedeværende 60 stemte for ét års besiddelse eller mindre – hos de oplyste var der 12, der var så kategoriske, at de ville undgå enhver tidsfrist. De oplyste var i det hele taget mere negativt indstillet over for udkastet end de erfarne. Hos de sidste stemte dog også majoriteten (14 ud af 25 – 3 var syge) lige som det store flertal hos de oplyste (25 ud af 35) ⁶. Vigtigt er det under alle omstændigheder, at forsamlingerne allerede fra begyndelsen demonstrerede deres uafhængighed over for såvel udkastet som den preussiske forfatning.

Ifølge paragrafferne 2 og 3 skulle *fæstere* i en vis udstrækning have adgang til både at vælge og lade sig vælge. Således skulle fæstere (i kongeriget arvefæstere), der havde ret til at sælge eller pantsætte deres gårde, betragtes på fuldkommen lige fod med grundejere. I kongeriget kunne yderligere alle arvefæstere og alle livsfæstere opnå valgrettighederne, men under strengere betingelser ⁷.

5. Bilag til de oplystes protokol nr. 2 i pakken DK G 65 c.

6. Diskussionen herom, erf. prot. s. 7–10, opl. prot. s. 11–14.

7. I hertugdømmerne har specielle forhold gjort sig gældende: Arve- eller livsfæste var garanteret på krongodserne i Slesvig (forordningen af 14. april 1766), men for de øvrige godser var der ikke gennemført en fæstebeskyttelse som

De oplystes diskussion drejede sig hovedsageligt om, hvorvidt man skulle følge lovudkastet og tildele valgrettighederne til de arve- og livsfæstere, der ikke havde rådighed over deres gårde. Nogle syntes, at lovudkastet var for liberalt, i alle tilfælde med hensyn til valgbarheden. Juristen, professor Schlegel, holdt et langt foredrag om fæsternes udelighed og søgte med mange og forskelligartede henvisninger at underbygge sin uvilje imod, at fæsterne fik så frie muligheder, som forslaget havde tiltænkt dem. I sin argumentation gik han helt tilbage til forholdene fra før 1660. Dengang havde man altid udelukket fæsterne fra deltagelse i stændermøder. – Han anførte desuden, at loven af 28. maj 1831 fastslog, at grundbesiddelse var en forudsætning for valgbarhed. – Om denne udlægning af anordningen kunne man nu nok have sine tvivl: Lovteksten krævede grundbesiddelse som betingelse for valgret og fortsatte: »Hvorhos . . . Vi dog i betragtning af den faste besiddelse som Vore love hjemler gårdfæstere også ville give dem adgang til deltagelse i valgene. På lige måde skal grundbesiddelse være en nødvendig betingelse for valgbarheden«⁸. Det synes at være lidt søgt at ville hævde, at gårdfæstere ikke skulle være indbefattet i udtrykket »på lige måde«. Det ville unægteligt også have været lidt besynderligt, hvis Stemann, der i øvrigt oprindelig selv havde været modstander af fæsternes deltagelse i valgene⁹, skulle have forelagt et lovforslag, der var i modstrid med den forordning, der lå til grund for det hele, og som ifølge hans egne ord overhovedet ikke stod til debat. – Videre konstaterede Schlegel, at hvis fæstere fik valgrettigheder, ville den samme jord blive repræsenteret to gange. Men hertil kom, at fæsteren, i særdeleshed hvis han var hove-ripligtig, i lovgivningen betragtedes »i adskillige forhold til husbonden som umyndig«.

Men det betød jo igen, at fæsternes vilje ikke var uafhængig af andres. Netop i dette synspunkt blev Schlegel støttet af flere i forsamlingen. Det gjaldt således borgmesteren fra Helsingør, Stenfeldt, der nok var ude efter at skaffe borgerne så mange rettigheder som muligt, men som ikke havde megen interesse for bøndernes sag. Der var dog mange i forsamlingen, der var af en helt anden mening. Holstein-Holsteinborg fremhævede således, at man i lovgivningen netop havde sørget for fæsternes uafhængighed, idet deres statsborgerlige rettigheder havde gjort dem uafhængige af grundejerne. Amtmand Jessen henviste til, at fæste-

i kongeriget. (H. Jensen I s. 30 ff, 40 ff). Derfor har de erfarne næsten ikke taget fæsteproblemet op.

8. Par. 2 (fremhævet af forfatteren).

9. DK G 66 s. 48 b, 49.

bønderne udgjorde en stor del af befolkningen og derfor måtte med. Og biskop Øllgaard havde gjort den erfaring, at fæsterne ikke stod tilbage for selvejerne med hensyn til dannelse af uafhængig vilje. Der skulle derfor ikke være noget i vejen for at medtage dem. Diskussionen blev til sidst afbrudt af Ørsted, der indrømmede, at »spørgsmålet selv med hensyn til valgretten under overvejelserne i firemandskomiteen og kancellierne var fundet meget tvivlsomt, men det, der bestemte Hans Majestæt til ved anordning af 28. maj 1831 at tilstå fæstebønderne valgret, . . . sandsynligt har været, at en stor del af landet er så godt som beboet alene af fæstebønder.« Hvis disse ikke blev repræsenteret af deres egen klasse, ville deres tarv ikke blive varetaget, da der var forskel på deres og godsejernes interesser.

Afstemningen om fæsternes valgbarhed tegnede et ret splittet billede. 27 stemte for, men heraf kun 10 uden forbehold. 8 gjorde deres tilslutning betinget af opfyldelsen af visse forudsætninger, hvoraf den vigtigste var, at man for fæstere holdt fast ved kravet om fem års besiddelse. 9 ville kun give fæsterne valgbarhed, hvis beneficiarerne, herunder præsterne, også fik den¹⁰. Endelig var der 8, der kategorisk stemte imod. Blandt disse 8 var Stenfeldt, Schlegel og Schæffer¹¹.

De oplyste optrådte igen meget selvstændigt over for regeringen, og de var i stand til at diskutere frit og sagligt om politiske problemer. Samtidig viste det sig for første gang, at der var et ikke ubetydeligt antal blandt de indkaldte, for hvem regeringens forslag indeholdt for radikale punkter.

Mens paragrafferne 2 og 3 indeholdt de grundlæggende principper for opnåelse af valgrettigheder, fandtes i paragrafferne 12–14 (11–13)¹² de nærmere bestemmelser om inddelingen i valgdistrikter og om valgencensus. Forslaget havde opdelt landets befolkning i tre grupper: Storgodsejere, købstadsbeboere og besiddere af mindre landejendomme. For de førstes vedkommende skulle der inden for den enkelte stænderforsamlings område ikke ske en geografisk inddeling, og alle, der kunne komme i betragtning, var opført på en særskilt liste. For de øvrige to grupper var distriktsinddelingen nøje nedskrevet, samtidig med at forslaget fastslog valgencensus for begge valgrettigheder: Valgbarhed skulle forudsætte dobbelt så høj ejendomsværdi som valgret.

10. En del af forsamlingen henviste til præsternes lokalkundskab og bøndernes tillid til dem, men alligevel blev beneficiarerne nægtet både valgret og valgbarhed, da deres ejendom ikke var privat gods, og da man ikke ville have »så megen intelligens« med i forsamlingerne (Stemann). Opl. prot. s. 21–26.

11. Fæsteproblemet, opl. prot. s. 17–21.

12. Se n. 3.

De tre paragraffer frembød en del diskussionsstof, hvad der da også var blevet forudset af præsidierne. Höpp gjorde i særdeleshed rede for de principper, der havde ligget til grund for sammensætningen af den første gruppe i hertugdømmerne. Man havde i første omgang simpelthen medtaget alle privilegerede godser. Man ville dog foreslå, at der blev stillet krav om en minimumsejendomsværdi på 50.000 rbd. At medtage privilegerede godser til en mindre værdi ville være uretfærdigt over for godser, der ofte var fem til otte gange større, men uprivilegerede. Men hertil kom, at man med fordel kunne supplere de valgbare blandt de mindre ejendomsbesiddere op med ejere af små privilegerede godser, hvilket ville betyde en højnelse af kvaliteten i den tredje gruppe (!).

De erfarne fremviste en udmærket organisationssans, idet de straks nedsatte to komiteer – én for Holsten og én for Slesvig. Disse komiteer skulle ud over at tage stilling til spørgsmålet om de privilegerede godser dels undersøge distriktsinddelingen, dels overveje, om man kunne akceptere den foreslåede valgcensus for de to sidste kategorier af vælgere. Komiteerne nåede til det resultat, at man kun for ca. 2/3 af de privilegerede godser i regeringens fortegnelse med sikkerhed kunne sige, at de opfyldte de stillede betingelser. Når man alligevel ikke mente, at der burde stryges nogen på listen, var det ud fra den betragtning, at de større ikke-privilegerede godser alene kunne stille tilstrækkeligt mange gode individer til gruppen med de mindre ejendomsbesiddere¹³. Ved afstemningen hos de erfarne viste det sig, at et stort flertal gik ind for regeringens liste, selv om konferensråd Rist lakonisk bemærkede, at man hermed ikke længere kunne kalde denne kategori for »de større godser«¹⁴. Dette gav i øvrigt anledning til endnu en diskussion med påfølgende afstemning¹⁵.

Det næste større problem i paragrafferne 12–14 (11–13) var valgcensus for de to sidste grupper. Udkastet foreslog her, at alle besiddere af landejendomme i Slesvig og Holsten skulle have valgret ved en ejendomsværdi på 3.200 rbd. og være valgbare ved 6.400 rbd. I de byer, der skulle vælge flere deputerede, skulle samme ejendomsværdi være gældende som på landet, mens alle andre byers valgcensus skulle andrage det halve heraf. Höpp gik i sin tale ikke nærmere ind på, hvorledes man havde fundet frem til disse regler.

13. Bilag nr. 13.

14. Der var et af de privilegerede godser, der kun havde en værdi af 12.800 rbd., altså kun 1/4 af den i starten krævede minimumsgrænse på 50.000 rbd. og kun dobbelt så meget som den krævede minimumsgrænse for valgbarhed hos de små landbesiddere. Herudover var der også en hel del godser, der lå mellem 15.000 og 25.000 rbd. værdi.

15. Første kategoris problem, erf. prot. s. 175–79 + bilag 13 + 17.

For kongerigets vedkommende gik forslaget ud på, at census på landet skulle være 4 tønder hartkorn for valgret og 8 td. htk. for valgbarhed (for fæstere dog henholdsvis 5 og 10 td. htk.). I provinsbyerne krævedes der en ejendomsværdi på 1.000 rbd. for valgret og 2.000 rbd. for valgbarhed. De tilsvarende beløb for København lå helt oppe på det firedobbelte. Stemann henviste i sin tale til, at der ikke måtte være for mange valgberettigede – det ville nemlig kun medføre »langvarige, besværlige, vidtløftige« valgbehandlinger. På den anden side måtte der heller ikke være for få, da der i så fald kunne opstå usikkerhed om, hvorvidt valgene på korrekt vis afspejlede distrikternes meninger. Med den foreslåede census mente man at kunne undgå sådanne vanskeligheder.

Stemann påpegede i øvrigt, at man havde haft store problemer med at finde en ensartet værdimåler for hele landet. Man var til sidst blevet stående ved tønder hartkorn som den bedste for landdistrikterne, selv om det måtte indrømmes, at der var stor forskel på øerne og Jylland. Det sidste sted ville fire tønder hartkorn knap nok kunne ernære en familie ordentligt.

I begge forsamlinger udspandt der sig en livlig debat, som koncentrerede sig om tre punkter:

- 1) census for byerne
- 2) census for bønderne
- 3) spørgsmålet, om census for valgbarhed skulle være dobbelt så høj som for valgret.

Census for byerne. En del medlemmer af forsamlingerne, og ikke mindst borgmestrene, syntes, at census for byerne lå for højt. Komiteen for Slesvig henviste til statistikken, der kunne oplyse, at af alle husejere i det slesvigske ville kun en fjerdedel få valgret og kun en tiendedel blive valgbare, hvis man godtog den foreslåede census. Politimester Kraus fra Flensborg gjorde opmærksom på, at næsten alle byens håndværkere ville blive udelukket, hvis man holdt fast ved udkastets bestemmelser. Det ville være så meget desto mere beklageligt, som der netop inden for håndværkerstanden i den senere tid havde vist sig interesse for sagen. Hertil kom, at en for høj census ville give anledning til ekstra utilfredshed på den baggrund, at der i flere byer var indført ret for alle til at vælge og til at lade sig vælge til borgerdeputationen. Heroverfor rejste man den indvending, at hvis census for byerne blev nedsat, ville der blive for mange, der fik valgrettighederne – i særdeleshed da, hvis man mente, at census for bønderne så også måtte sænkes. Den slesvigske komité kunne dog be-

rolige forsamlingen med, at der ikke var fare for massevalgmoder, selv om man nedsatte byernes census til henholdsvis 1.200 og 2.400 rbd. – noget der ville bidrage meget til at afhjælpe skævhederne. Argumentet var, at mange huse ejedes af enker, umyndige og andre personer, der ikke opfyldte de øvrige valgkriterier.

Kraus mente nu ikke, at landbefolkningen blev forfordelt, selv om kun byernes census blev sænket. For borgerne repræsenterede ikke blot grundejendom, men også håndværk og industri. Og i øvrigt havde man på landet slet ikke fremsat ønske om større valgdeltagelse. Man var der nemlig glædeligt overrasket over, at også visse af fæsterne var taget med i regeringens forslag. Kraus blev imødegået af Rist og overretsråd Carl Moltke. Den sidste mente ikke, at man skulle tilsidesætte bønderne endnu mere, bare fordi de ikke protesterede så højlydt som bybefolkningen. Rist fandt, at småbesiddere på landet var lige så uafhængige som byboerne, ja, måske i virkeligheden endnu mere, da borgernes næringsvej i højere grad støttede sig på de rige end bøndernes, der for en stor del hvilede i sig selv. Men hverken Moltke eller Rist drog den konsekvens at foreslå nedsættelse af bøndernes census. For dem begge drejede sagen sig om at bevare udkastets bestemmelse om census for byerne.

Flere tilsluttede sig udkastets census med den begrundelse, at enhver borger, der viste tilstrækkelig interesse for den nye institution, kunne forbedre sin stilling så meget, at hans ejendom nåede op på den kritiske værdi. Conrad Donners synspunkt betegnede højdepunktet i det moraliserende indslag: den høje census forsvarede ud fra den betragtning, at den for den kommende generation ville kunne virke som en ekstra spore til større sparsommelighed.

Afstemningen viste, at 22 erfarne og 23 oplyste gik ind for udkastets bestemmelser. Kun i alt 18 ønskede en nedsættelse¹⁶.

Census for bønderne. Under debatten om byernes valgcensus havde allerede flere berørt bøndernes stilling. De erfarne havde imidlertid ikke i sinde at ændre forslaget på dette punkt, så det blev kun hos de oplyste, problemet diskuteredes. Alle var i princippet enige om, at fæsterne skulle opfylde en højere census end selvejerne, men der herskede delte meninger om, hvor stor forskellen skulle være. Der debatteredes stort set ikke problemer ud over dem, Stemmann allerede havde fremlagt i sin forelæggelsestale. Flere gjorde dog eksplicit opmærksom på de jyske smågårdes sær-

16. Om byernes census, erf. prot. s. 67–73, opl. prot. s. 76–81.

stilling. Brinch-Seidelin, amtsforvalteren fra Hjørring Amt, henviste i denne forbindelse til Stemmanns indledende bemærkninger, men mente selv, at når Jylland skulle have sin egen stænderforsamling, kunne man udmærket fastsætte en særskilt valgcensus for denne landsdel. Han foreslog 2 td. htk.

Afstemningen, der skulle afgøre, »om det burde forblive ved udkastets bestemmelse om, at 4 td. htk. ager og eng for en ejer og 5 td. htk. for en fæster skal angive målestokken«, gav sammenlignet med de erfarnes indstilling et interessant resultat: Kun 17 stemte for udkastet – 2 ville dog have en yderligere forhøjelse for fæstere – 6 gik ind for en almindelig nedsættelse til 3 henholdsvis 4 td. htk., og 12 ville have en nedsættelse i Jylland. Altså en majoritet – skønt den mindst mulige – for nedsættelse af census for bønderne ¹⁷.

Spørgsmålet om census for valgbarhed skulle være dobbelt så høj som for valgret. Udkastet bestemte, at census for valgbarhed skulle være dobbelt så høj som for valgret. Begge præsidier redegjorde udførligt for regeringens begrundelse herfor. Hovedargumenterne var følgende: Indflydelsen gennem valgbarhed var naturligvis større end gennem den blotte valgret, og dette forhold alene kunne begrunde en forskellig behandling af de to rettigheder. Hvis census for valgbarhed blev sat lige så lavt som for retten til at vælge, kunne man ikke sikre sig en tilstrækkelig stor indflydelse fra de mennesker, som på grund af deres faste ejendom »har noget og er noget«. Yderligere ville forsamlingerne i tilfælde af for lav census for valgbarhed komme til at tælle medlemmer, der på grund af deres forholdsvis beskedne ejendom ikke ville vise offentlige anliggender den interesse, som man måtte ønske sig af en deputeret, og som ånden i loven af 28. maj 1831 sagde var til stede hos indehavere af større ejendomme (!!). – Det sidste må vist siges at være en fri interpretation af loven. Denne bestemte nok, at grundejendom skulle være en forudsætning for valgrettighederne, men der stod intet om, at rettighederne skulle gradueres efter folks interesser for samfundsanliggender, og der stod slet ikke noget om, hvordan en sådan interesse skulle hænge sammen med ejendommens størrelse.

Der var naturligvis også den mulighed, at man kunne forhøje census for valgretten og på den måde opnå samme census for de to former for valgrettigheder. Men fra regeringens side mente man, at denne fremgangsmåde ville betyde en tilsidesættelse af for mange – ganske vist små

17. Om bøndernes census, erf. prot. s. 192, opl. prot. s. 83-97.

– grundejere. Det forelagte udkast undgik alle sådanne vanskeligheder, og herudover bød det på en række fordele. Man hjalp således småejerne, idet man gjorde det lettere for dem at overskue og bedømme hele situationen. Og sidst men ikke mindst: Regeringens forslag stemte overens med den preussiske forfatning, som kongen havde anvist som forbillede. – Her passede det åbenbart regeringen overmåde godt at kunne henvise til, at man havde holdt sig bestemmelserne i den preussiske forfatning efterrettelige. I anden sammenhæng havde man jo netop rost sig af, at det danske udkast var meget mere liberalt end den preussiske forfatning¹⁸.

De erfarne tog først problemet op om forholdet mellem census for retten til at vælge og lade sig vælge, efter at udvalgene havde afsluttet deres møder. Behandlingen blev ganske kort. Muligheden af lige census for valgbarhed og valgret blev overhovedet ikke nævnt. En gruppe kunne dog tænke sig beløbene nedsat til 2.400 henholdsvis 1.200 rbd., og det ud fra den betragtning, »dass man die Wählbarkeit nicht allgemein genug machen könne.« Afstemningen viste, at kun 11 gik ind for en nedsættelse, mens 17 holdt fast ved regeringens forslag.

Hos de oplyste opstod der en livlig debat. Man deltes i to fløje, én, der holdt med Stemann, og én, der nok ville have census, men ens betingelser for valgret og valgbarhed. Den første gruppe havde, som vi kunne vente, Schlegel som hovedtaler. Man havde grunde nok til at støtte Stemann. Et af argumenterne lød som følger: Da der kun krævedes ringe formue, kunne man ikke hævde, at valgretten var forbeholdt et pengearistokrati. På den anden side måtte man antage, at en lavere census ville »gøre institutionen populær eller befordre lighed blandt undersåtterne«.

I den anden gruppe, hvor vi blandt andet finder Holstein, accepterede man nok en vis census; men man mente, at man ved at indføre højere census for valgbarhed mistede en del delige uden at sikre sig mod de middelmådige. Og hertil kom, at Schæffer kunne påpege, at de erfaringer, man havde høstet i København siden 1661, havde vist, at man ikke ud fra formuen kunne dømme om intelligensen. Afstemningen viste, at der lige akkurat var flertal for samme census for valgret og valgbarhed.

Det er værd at bemærke, at der ikke var nogen, der plæderede for helt at slette census for valgbarhed. Som nævnt havde dette været et krav fra både de moderate og de radikale skribenter, der havde givet deres meninger til kende forud for de erfarnes og oplystes møder. Selv Hol-

18. S. 545.

stein og Falck havde glemt deres oprindelige standpunkter. Hvidt luftede ganske vist muligheden af at fjerne census for valgbarhed, men nøjedes dog med at stemme for lige census for begge valgrettigheder ¹⁹.

2. Regeringens behandling af de erfarne og oplyste mænds indstilling vedrørende valgretsbestemmelserne

Det næste hovedpunkt i de erfarnes og oplystes forhandlinger er direkte eller indirekte valg, men det vil være hensigtsmæssigt inden gennemgangen af drøftelserne at se på, hvorledes regeringen stillede sig til de afgivne forslag om valgretsbestemmelserne. Efter at de indkaldte havde afsluttet deres møder, gik der knap to år, inden den endelige ständerlov udstedtes den 15. maj 1834. I dette tidsrum blev der fra forskellige sider foretaget en lang række undersøgelser af de afleverede forhandlingsprotokoller og betænkninger:

- a) Først fandt der en drøftelse sted i en firemandskomiteé, der bestod af de samme medlemmer, der havde siddet ved udarbejdelsen af regeringsudkastet. Denne komites forestillinger sendtes sammen med nye lovudkast til
- b) de to kancellier, som igen afleverede betænkninger til
- c) statsrådet. Det tog herefter
- d) den gamle veltjente firemandskomiteé tre måneder at finde frem til den endelige udformning af lovene.

Den 26/28. feb. 1834 kunne Stemann og Moltke aflevere henholdsvis den danske og den slesvig-holstenske version til Frederik VI. De nye love, som findes i samlingen af forestillinger, blev aftrykt i Collegialtidende ²⁰.

a) Firemandskomiteen af 24. nov. 1832 ²¹

De fire mænd fik ifølge reskript af 24. nov. 1832 til opgave at ytre deres »allerunderdanigste mening om, hvorvidt det måtte være tilrådeligt, at der tages nærmere hensyn til de i forslag bragte forandringer i de udarbejdede foreløbige udkast« ²². Komiteen afholdt i alt ti møder i tidsrummet 5. jan. til 11. marts 1833.

Hos både de oplyste og de erfarne havde et flertal stemt mod regeringsudkastets bestemmelser om *fem års grundbesiddelse* som forudsæt-

19. Om dobbelt valgcer.sus, erf. prot. ad § 14, opl. prot. s. 96–101.

20. DK G 66 s. 455 ff. Colleg. tid. 1834 s. 353–410 og 417–461.

21. Kgl. resolution af d. 24. nov. 1832, DK G 65 a.

22. DK G 65 a s. 289.

ning for valgrettighederne. Komiteen var ikke særlig tilfreds hermed, idet den mente, at en nybagt ejer »mangler den erfaring og det bekendtskab med sit distrikts interesse, som man må ønske hos medlemmer i stændernes forsamling . . .« Man bøjede sig dog for kravet om nedsættelse til ét år, idet man krævede indført bestemmelsen om en skæringsdato ved 1. maj²³.

I fæstespørgsmålet var man i komiteen for så vidt enig med de otte oplyste, der ikke ville gå med til at gøre fæstere valgbare. Imidlertid bestemte loven af 28. maj 1831 jo noget andet, og man kunne da endelig argumentere for det positive i, at fæstere blev valgbare, så de kunne vælge blandt deres egne²⁴. Der blev ikke ændret noget i afsnittet om fæstere.

Det mindst mulige flertal hos de oplyste var gået ind for en nedsættelse af *census for bønderne*. Ørsted plæderede nu – uden at der i øvrigt fremkom nye argumenter – i et ti sider langt indlæg for en nedsættelse for de mindre selvejere i Jylland. Fæsterne måtte nøjes med én sides omtale, og her forholdt sagerne sig noget anderledes: Betingelserne burde skærpes i Jylland, da fæstegårdene dér var større end på øerne. Ved en grænse på fem td. htk. ville fæsterne på øerne blive alt for dårligt repræsenteret i forhold til jyderne. Dette misforhold foreslog Ørsted afhjulpet derved, at der foretoges en generel forhøjelse for fæstere til 6 td. htk. – Ørsted kom ikke ind på, hvad en sådan forhøjelse ville betyde for fæsternes repræsentation som helhed. – Komiteens flertal holdt imidlertid fast ved udkastets oprindelige bestemmelser²⁵.

For komiteen var det ikke svært at se, hvad det var, der havde bevæget nogle af de oplyste til at protestere mod *dobbelt census* for valgbarhed: det drejede sig åbenbart om folk, som var principielle modstandere af, at valgrettighederne skulle være betinget af grundejendom, men da dette nu engang var lovfæstet, prøvede de samme mennesker at gøre alle betingelser så lempelige som overhovedet muligt. Der kunne her selvfølgelig ikke være tale om nogen særlig velovervejet indstilling, al den stund intelligensen ikke fandtes blandt småbesidderne. For så vidt kunne der være noget om, at vælgernes tillid skulle være garanti nok. Men rent bortset fra, at man i andre lande også havde stillet censusbetingelser, kunne man jo ud fra den slags betragtninger med lige så stor ret hævde, at det var overflødig med både aldersgrænsen og bestemmelsen om, at man skulle have opholdt sig i landet en vis tid. De oplyste havde vel

23. Betænkning til DK: DK G 66 s. 321.

24. *ibid.* s. 321 f.

25. *ibid.* s. 339 a.–349.

næppe anet, at de ved ikke at gøre indsigelse mod 30-års reglen skulle have givet regeringen et argument for opretholdelsen af valgencensus. – I øvrigt var den foreslåede census ikke alene meget lavere end i de fleste andre lande (England, Frankrig, Preussen), men så moderat, at man ikke havde fundet grund til at gøre indsigelse fra Slesvigs og Holstens side.

b) Kancellierne ²⁶

Kancellierne sluttede i det store og hele enstemmigt op omkring firemandskomiteens forslag.

c) Statsrådet ²⁷

I statsrådet diskuterede man med hensyn til valgencensusspørgsmålet kun bestemmelsen om tidsfristen for opnåelsen af valgrettighederne. Efter nøje at have overvejet forslagene fra de forskellige instanser besluttede man sig for det kompromis at sætte tidsrummet til to år.

d) Firemandskomiteen ²⁸

Resultatet af firemandskomiteens afsluttende arbejde omtales under V,1.

III. Direkte eller indirekte valg

Den radikale og den moderate fløj af politiske skribenter havde været helt enige om, at valgene til de nye stænderforsamlinger skulle være direkte ¹. »Nicht künstliche und superkluge Wahlen durch Wahlmänner erster und zweiter Ordnung . . . sondern einfache und aufrichtige Wahlen durch das Volk . . . Die Wahl sei frei und unabhängig,« krævedes der i et tidligere citeret flyveskrift ². Det forbavsende skete: i udkastenes paragraf 5

26. Forestillingen fra SHK er dateret d. 23. okt. 1833 (SHK C 49, ca. 30 unnummererede sider) og er blevet behandlet i statsrådsmøderne d. 25., 30. okt. og 1. nov. Den tilsvarende udtalelse fra DK er dateret d. 7. nov. 1833 (DK G 66 s. 403–412) og behandlede i statsrådsmøderne d. 8., 13., 15. nov.

27. Resultaterne af overvejelserne i statsrådet findes nedskrevet i form af kgl. resolutioner som svar på kancelliernes forestillinger. For hertugdømmernes vedkommende er datoerne de samme som for statsrådsmøderne, altså d. 25., 30. okt. og 1. nov., mens de tilsvarende bestemmelser for kongeriget skriver sig fra d. 27. nov. (SHK C 52 DK G 66).

28. Resultaterne af overvejelserne i 4-mandskomiteen er den endelige lov af 15. maj 1834, se note 20.

1. S. 543.

2. Ansprache . . . s. 11.

foresloges der direkte valg³. Hvordan kan man nu forklare denne liberale holdning fra regeringens side? Ser vi på forhistorien til paragraf 5, finder vi en række ganske interessante oplysninger. Danske Kancelli og Slesvig-Holstenske Kancelli havde ved kongelige reskripter af 11/13. jan. 1831 fået overdraget stændersagen. I Danske Kancelli kom man – med direkte inspiration i den preussiske forordning – under drøftelserne frem til det resultat, at man burde indføre direkte valg for besiddere af de større landejendomme og i de større købstæder. København, de mindre købstæder og besidderne af de små landejendomme måtte imidlertid lade sig nøje med indirekte valg – for Københavns vedkommende af hensyn til overskueligheden og for de sidste to kategoriers vedkommende på grund af disses snæversyn. I firemandskomiteen af 4. juni 1831 foreslog Moltke og Höpp, at alle grupper skulle vælge direkte. Dette kunne Ørsted ikke gå med til. Derimod opnåede forslaget mærkelig nok støtte fra Stemann, der mente, at den direkte valgmetode var »mere populær og mere egnet til at vække interesse og tilfredshed hos vælgerne ... og ... at de direkte valg udelukker enhver utilbørlig og skadelig indvirkning på vælgerne, da det er vanskeligere at påvirke så mange mennesker end en mindre skare valgmænd«⁴. Det er næsten ikke til at forstå, hvorfor den ellers så konservative Stemann skulle forsvare en så liberal idé over for den fremskridtsvenlige Ørsted. Det er derfor nærliggende at tro, at Stemann, der ikke plejede at ligge under for hensynet til det »populære«, har haft visse andre motiver til at handle, som han gjorde. Når man sammenholder med andre forhold, som omtales senere, begynder der at tegne sig et mønster: ved i mindre farlige spørgsmål at vise sig uventet imødekomende og rundhåndet har regeringen ment at kunne tage vinden ud af sejlene på dem, der stillede krav. Ikke blot imødekom udkastets paragraf 5 de liberales ønsker – det stod oven i købet i skarp modsætning til de preussiske forordninger, der jo kun tilstod direkte valg for besiddere af store godser. Höpp medgav da også straks i sin tale til de erfarne, at kancellierne havde ladet sig påvirke »von den einsichtsvollen vaterländischen Schriftstellern«. De argumenter, som mange modstandere af direkte valg havde fremsat, havde man ikke fundet vægtige nok til, at man havde villet foreslå en indirekte valg måde: det hævdedes, at kandidaterne

3. Ved bedømmelsen af dette punkt i forslaget er det værd at bemærke, at ikke én af de temmelig mange tyske forfatninger, der var fremkommet på baggrund af julirevolutionen, havde tilstået både byer og bønder direkte valg. Kun i to tilfælde kom denne valg måde til at gælde for den ene af parterne (Hector s. 4 n. 1). Selv Norges forfatning med et lovgivende Storting rummede ikke en tilsvarende bestemmelse.

4. Citeret efter H. Jensen I s. 194.

ikke skulle være godt nok kendte af vælgerne, men, mente Höpp, det kunne man jo med lige så god ret sige om valgmændene. At andre stater med indirekte valg ikke skulle have haft ulemper af den benyttede fremgangsmåde, var lige så »unbewiesen wie unbeweisbar«. Og Stemann anførte, at man ved hjælp af små valgdistrikter skulle kunne imødegå den fare, der kunne være for masseopløb ved direkte valg.

Ikke blot tilbageviste Höpp og Stemann modpartens argumenter – de fremhævede adskillige forhold, der stærkt talte for den direkte valg måde. Blandt de mest interessante punkter var følgende: ved andre direkte valg, såsom kommunevalg, havde selv den lavere klasse fremvist en temmelig sikker evne til at finde ud af, hvem der var mere, og hvem der var mindre egnet til repræsentant. Hertil kom, at da man under alle omstændigheder var nødt til at indrømme nogle ret til direkte valg, var det bedst, man indførte denne valg måde for alle grupper. Man måtte nemlig fraråde en ulige behandling. Endelig ville der samle sig større interesse omkring et direkte valg, da folk ville være mere implicerede heri. – Der kan på dette sted være grund til at henvise til en udtalelse, som findes i en forestilling fra Danske Kancelli til kongen. Stemann kunne her ikke se noget »gavnligt« i, »hverken for det almindelige eller for individerne selv, at hos fæstebønderne lyst til at politisere og ræsonnere over statsager opvækkes, hvilket dog vist nok omsider vil blive følgen af at delagtiggøre dem i valgetten«⁵.

Begge forsamlinger diskuterede ganske ivrigt. Man mærker dog, at de erfarne, der i det store og hele holdt sig den preussiske forfatning mere for øje end de oplyste, var langt de ivrigste til at forsvare deres anskuelser. Nogle få af de erfarne plæderede direkte for den preussiske forfatning. Deres argumenter, som findes udtrykt i lange vota, drejede sig stort set om den lavere klasses inkompetence, men der fremkom intet væsentligt nyt herom⁶. De to amtmænd fra Haderslev og Tønder var de eneste, som mente, at der ikke ville opstå misundelse hos de små i samfundet, hvis man indførte det preussiske valg system. I Tønder havde man nemlig gjort brug af en sådan metode ved valget af digekommissioner. Haderslevs amtmand henviste til, at man ved direkte valg på grund af disses omfang ville være nødt til ud over de lokale valgdirektører at tilkalde fremmede, og disse ville ikke være i stand til at opretholde roen ved valghandlingerne.

Amtmand Scholtz fra Reinbeck var ligeledes ubetinget for den

5. DK G 66 s. 48 b.

6. Bilag 2-5.

preussiske forordning, men da han mærkede stemningen i forsamlingen, tiltrådte han et tilbagetog, idet han dog holdt fast ved, at i hvert fald de første valg skulle være indirekte for borgeres og bønders vedkommende.

Falck var for direkte valg. Kun hvis regeringen skulle mene, at man måtte begynde med indirekte valg, ville han foreslå, at dette kom til at gælde for alle tre valggrupper. Efter at have hørt de andres meninger opsummerede Rist fordele og ulemper ved begge valgmetoder, men han ville, da flertallet havde ytret sig for direkte valg, også stemme herfor. – Denne måde at gøre sin stilling op på stemmer ikke helt overens med en bemærkning, han senere fremsatte i sine livserindringer. Han fremhævede dér, at han vistnok på grund af sin politiske opdragelse var den mest uafhængige blandt de erfarne mænd ⁷.

Brinch-Seidelin sagde, at det eneste, der kunne tale imod direkte valg, var de store forsamlinger. »For let bevægelige folkeslag kunne vistnok sådanne samlinger have sine betænkeligheder, men det danske folk er for sindigt, ja for mageligt« til, at der skulle kunne opstå uroligheder. Schlegel mente, at forsamlingen kun kunne blive urolig, hvis der kom uvedkommende tilhørere. Nu havde bønderne vist for vane at tage en ven med, når de skulle afgøre noget vigtigt. Men politiet ville altid kunne træffe de nødvendige foranstaltninger. Borgmester Møller kom med et meget vigtigt argument, nemlig at den indirekte metode indebar den store ulempe, at de duelige, der var blevet udpeget til valgmænd, udelukkede fra at opnå valg som deputerede, hvis de ikke udpegede sig selv, hvilket han ikke syntes ville være tilrådeligt. Stenfeldts ytringer lå på linie med de forventninger, der af offentligheden var blevet stillet til de erfarne og oplyste mænd, før disse trådte sammen: Valgmåden måtte være den vigtigste del af hele udkastet, og det afhang af den, om den hele institution »skal træde heldigen i virksomhed«. En del af argumenterne mod regeringens forslag kredsede om det punkt, at folket måske endnu ikke var modent til direkte valg, men dette blev imødegået med den konstatering, at direkte valg – ud over mange andre fordele – ville indebære et opdragende moment for folket.

Afstemningen viste, at 6 af de erfarne var tilhængere af den preussiske forordning, mens de resterende 22 og alle oplyste stemte for direkte valg ⁸.

Hverken i den anden firemandskomit  eller i kancellierne blev problemet omkring direkte valg debatteret. Først i statsrådet tog man spørgs-

7. Rist s. 205f.

8. Om direkte eller indirekte valg, erf. prot. 24–36, opl. prot. 50–55.

målet op. Der findes som tidligere nævnt ingen statsrådsprotokoller fra den tid, men Rantzau-Breitenburg giver i sine livserindringer visse interessante oplysninger fra drøftelserne. Han var overbevist om, at indirekte valg så langt var at foretrække for kongerigets vedkommende. I særdeleshed i København ville den direkte valg måde give anledning til store praktiske vanskeligheder. Da man imidlertid i Holsten var vant til direkte valg – hvad Rantzau-Breitenburg langt fra beklagede – havde man i statsrådet ud fra den »ulykkelige idé« om, at alt skulle være ens i Danmark og i hertugdømmerne, bestemt sig for direkte valg overalt.

De oplyste havde naturligvis vedtaget forslaget, »da det direkte valg står i ry for større liberalitet«. Men bagefter var der i virkeligheden kun ét statsrådsmedlem, der var tilfreds med ordningen. Dette ene medlem var Stemann, »der holdt på den engang vedtagne beslutning og især til støtte for sin mening anførte, at det var vedtaget af de oplyste mænd, hvorfor det ville gøre et dårligt indtryk at lade en forandring indtræde heri«⁹.

Diskussionen omkring paragraf 5 i udkastet har kastet lidt lys over regeringens formål med at indføre en stænderlov og specielt med at indkalde de erfarne og oplyste. Ikke alene havde man fundet det klogt at tilgodese nogle af de liberales ønsker – Stemanns sidste argument synes at vise, at man havde tænkt sig, at de erfarne og oplyste kunne virke som en nyttig folkelig sanktion af den nye stænderlov.

IV. Stændernes offentlighed

1. De erfarne og oplyste mænds drøftelser

I paragraf 80 (52) redegjordes for, hvordan regeringen havde tænkt sig stændernes stilling over for offentligheden. »Så meget som muligt« skulle, endnu mens forhandlingerne stod på, bekendtgøres i aviserne, men før offentliggørelsen måtte artiklerne, som skulle skrives af forsamlingernes sekretær, forelægges kongens kommissarier.

Det var ikke noget tilfælde, at udkastet ikke nævnte noget om, hvorvidt offentligheden havde adgang til at overvære stændermøder eller ej. Kongen havde nemlig mundtligt givet Stemann besked om, at lukkede døre var en selvfølge for rådgivende stænder, og der burde derfor overhovedet ikke nævnes noget herom i loven¹.

9. Rantzau-Breitenburg s. 85 f.

1. DK G 68 og udtogsvis hos H. Jensen s. 209 f.

Höpp og Stemann var dog klare over, at det ikke nyttede at forsøge i tavshed at forbigå spørgsmålet om åbne eller lukkede døre. De indkaldte ville nemlig givetvis alligevel straks slå ned på dette punkt: langt de fleste skrifter, der var udkommet som reaktion på regeringens løfte om indførelse af stænderforsamlinger, beskæftigede sig jo med dette problem, og man havde kaldt offentligheden for »forsamlingens sjæl«.

At skulle holde taler på denne baggrund krævede Höpps og Stemanns fulde indsats. Koncepterne afspejler da også tydeligt deres strategi. Höpp talte kort og præcist – optegnelserne fylder kun 4 sider – og hans argumenter indprentedes i bevidstheden. Stemanns tale var et sandt retorisk mesterværk. Han nøjedes dog ikke som Höpp med de mest slående argumenter, men medtog alt, hvad der kunne støtte hans opfattelse. Hans optegnelser fylder 12 tætskrevne sider.

Höpp begyndte med at konstatere, at man med den foreliggende paragraf opnåede, at folket erholdt kundskab, blev underrettet om forhandlingernes gang og blev oplyst og belært om anliggender, der berørte det fælles vel. Og desuden vakttes dets interesse for de rådgivende stænders virksomhed. Alt dette ville kunne ske langt bedre gennem paragraffens bestemmelse end ved åbne døre. Offentlig adgang til stændermøderne indebar ydermere mange store ulemper. For det første ville det nye i sig selv tiltrække mange nysgerrige, men den lange vej fra en møjsommelig undersøgelse til et frugtbringende og interessant resultat ville kede tilhørerne i den grad, at de i deres skuffelse ville viderebringe et forvrænget og kedsommeligt billede af, hvad der foregik. Det ville igen medføre, at der opstod en ligegyldighed, som selv det senere trykte referat ikke ville kunne råde bod på. For det andet ville forsamlingen være meget genert, hvis der sad folk på tribunen, idet der ville være mange, der ikke kunne tale flydende og med lethed og streng konsekvens. Disse deputerede ville altså tie stille, og da det samtidig var de klogeste og mest intelligente mænd, der var de mest beskedne, ville man beklageligvis ikke komme til at høre noget fra den kant. Hertil kom et overmåde vigtigt storpolitisk argument: Höpp kunne henvise til paragraf 59 i Wiener Schlussakte, der indskærpede, at offentligheden ikke måtte erhverve kendskab til forhandlingerne i stænderforsamlingerne på en måde, der kunne forstyrre roen i det enkelte forbundsland eller i hele Tyskland². Ganske vist var den holstenske befolkning så besindig, at den ikke ville give anledning

2. Par. 59: Wo die Öffentlichkeit landständischer Verhandlungen durch die Verfassung gestattet ist, muss durch die Geschäftsordnung dafür gesorgt werden, dass die gesetzlichen Grenzen der freien Äusserung weder bei den Verhandlungen selbst noch bei deren Bekanntmachung durch den Druck auf eine die

til uroligheder; men hvem turde sige, at de fremmede forbundsfyrster delte denne anskuelse. Der manglede jo garanti for, at der ved siden af en holstensk stænderforsamling, som arbejdede helt selvstændigt under ledelse af en præsident, der var valgt af forsamlingen og var helt uafhængig, eksisterede den i Wiener Schlussakte påbudte indflydelse fra landets herre. – Det ville altså sømne sig for de erfarne, at de lod deres taknemmelighed over præsidentens uafhængige stilling komme til udtryk derved, at de undlod at stille krav om større offentlighed omkring stændernes forhandlinger!

Hos Stemann skortede det som nævnt ikke på argumenter: stænderforsamlingerne skulle være rådgivende, hvilket jo måtte betyde, at medlemmerne på baggrund af egen erfaring skulle give den rådspørgende råd. Og »det ligger dog vel ligefrem i sagens natur,« at det måtte bero på spørgeren, om og i hvor høj grad han ville offentliggøre de fremsatte meninger. »Rådspørgning er en tillids- og fortrolighedsytring.« »Ingen af os, der var blevet rådspurgt af en privat, ville tillade sig på egen hånd til andre at omtale sådant eller at ytre, hvad råd man havde givet.« De rådgivende stænder var » . . . kun at betragte som kongens private rådgivere,« og den eneste grund til, at de skulle vælges af folket, var, at man derigennem opnåede garanti for, at de kunne anses for at være de bedst egnede til hvervet. Efter denne udlægning af stændernes funktion kom Stemann til sagens egentlige kærne: »Anden stilling, anden indvirkning kan ikke indrømmes de rådgivende provinsialstænder uden at gøre et voldsomt brud på den regeringsforfatning, under hvilken vi så længe har levet og endnu lever så lykkelige.«

Men knaldeffekten havde de oplyste endnu til gode: Stemann havde af den preussiske gesandt fået overbragt en skrivelse, som den preussiske udenrigsminister havde tilstillet ham. I brevet tilbageviste ministeren for det første de rygter, der var fremkommet om, at man i Preussen skulle være i færd med at opfylde visse provinsers ønske om åbne døre under stændernes forhandlinger. Og for det andet ville den preussiske regering tilmed føle sig meget foruroliget, hvis Frederik VI i sin efterligning af den i sig selv så smukke preussiske stænderinstitution skulle indføre offentlighed i sine forsamlinger³.

Det taler ubetinget til gunst for de indkaldte, at de både turde og

Ruhe des einzelnen Bundesstaates oder des gesammten Deutschlands gefährdende Weise überschritten werden. (L. K. Aegidi s. 376).

3. I de oplystes protokol står der kun, at Stemann læste op af en officiel meddelelse fra den preussiske udenrigsminister. Indholdet er taget fra H. Jensen s. 231. Her anføres det, at kilden befinder sig i Stemanns privatarkiv.

kunne tage til genmæle mod de drabelige forsvarstaler, de var blevet præsenteret for. De oplystes protokol når op på 25 tætskrevne helsider om emnet, og selv de erfarnes indeholder 23 halve sider.

Nogle af de erfarne og oplyste sluttede op omkring Stemann og Höpp, men hovedparten gik i princippet ind for åbne døre: stænderne skulle samles i Roskilde, Viborg, Slesvig og Itzehoe, og ingen nysgerrig pøbel ville komme rejsende til så små byer. Kun virkelig interesserede ville komme; men de ville til gengæld føle sig stærkt krænket, hvis de ikke fik adgang. Tilhørerne ville ikke kede sig, men tværtimod ruske op i forsamlingens søvnige atmosfære, så at livlige debatter blev resultatet. Argumentet om de deputeredes generthed blev imødegået med, at folk på tribunerne ikke blot ville »besjæle« talerne med deres bifald, men også ville have en opdragende funktion. For folket ville åbne døre have den fordel, at det kunne få en bedre forståelse af, hvorledes en lov blev til, og interessen for denne »herlige institution« ville vågne og tilliden styrkes. Falck mente endog, at det måtte være enhver statsborgers ret at have adgang til stænderforsamlingen. Brinch-Seidelin, der var gået kraftigt ind for en nedsættelse af valgkensus for de små selvejere, mente, at da man i forvejen havde udelukket så mange fra at deltage i valgene, ville institutionen miste sin mening, hvis ikke forhandlingerne kunne foregå offentligt.

Stemanns afsnit om stændernes private karakter fik heller ikke lov til at stå uimodsagt. Holstein-Holsteinborg henviste til, at forsamlingen dels var valgt af nationen, dels skulle forhandle om landets vigtigste anliggender. Derfor kunne stænderne ikke være et rent privat foretagende, og folket måtte have at vide, hvad der skete.

Ikke alle de indkaldte følte sig lige overbeviste om, at de storpolitiske argumenter for lukkede døre var helt så alvorlige, som Höpp og Stemann havde givet det udseende af. Balemann kunne således ikke dy sig for en bemærkning om, at hvis regeringen af politiske grunde var tvunget til at lukke dørene, kunne de erfarne ikke være kompetente til overhovedet at udtale sig. Det vakte sikkert heller ikke synderlig glæde hos Höpp, da overretskansler Spies påpegede, at man i Württemberg ikke alene havde offentlige stænderforhandlinger, men at forsamlingens præsident også blev valgt efter regler, der var næsten lige så frie som dem, de erfarne havde fået forelagt⁴.

Skønt borgmester Estrup i sin dagbog skriver, at den preussiske hen-

4. Iflg. Spies valgte stænderne tre kandidater, og bl. disse udpegede kongen præsidenten.

vendelse virkede som en trussel, er det en kendsgerning, at brevet ikke forekom mere opskræmmende, end at forsamlingen frit diskuterede alle spørgsmål vedrørende stændernes offentlighed⁵. Schæffer vovede endog at have sine tvivl om brevet: det stemte nemlig ikke overens med udenrigsministerens bog »Zur Vermittlung der Extremen in den Meinungen«⁶.

Stemann havde ikke nævnt problemet med forbundsstaten; men Schlegel sørgede for i sit lange indlæg mod åbne døre at indhente det forsømte. Hovedparten af de oplyste fandt nu ikke forbundsspørgsmålet særlig relevant. Schæffer henviste således flere gange til, at den omstændighed, at Frederik VI var hertug af Holsten, ikke kunne have nogen indflydelse på kongeriget. Dette standpunkt bragtes også til udtryk i den endelige betænkning⁷.

Afstemningen viste, at 24 uforbeholdent gik ind for åbne døre, medens andre 17 nok var positivt stemt over for tanken, men ikke ønskede denne ført ud i livet »for tiden«. Nogle var således af den opfattelse, at stænderforsamlingerne først burde have overstået eventuelle begyndervanskeligheder, men at loven til gengæld skulle indeholde et løfte om offentlighed på et senere tidspunkt. Hos de oplyste havde sekretæren i første omgang regnet de 9 »ikke-for-tiden«-stemmer til de 13, der ubetinget var for åbne døre, således at der opstod et solidt flertal – 22 mod 13 – for fuld offentlighed omkring forhandlingerne. Ved det efterfølgende møde bad nogle af de 9 dog om, at deres gruppe måtte blive opført særskilt. Hvidt konkluderede, at man i hvert fald måtte kræve et løfte om, at dørene senere skulle åbnes, »da afstemning i sidste samling angående spørgsmålet om provinsialforsamlinger burde holdes for åbne døre, formentligen havde vist det resultat, at pluraliteten af denne forsamlings medlemmer havde erklæret sig for en sådan offentlighed, skønt nogles votering gik ud på, at denne ej for tiden burde finde sted.«

En løfteparagraf faldt af flere grunde ikke i Ørsteds smag: hvis man senere skulle blive af den formening, at det ville være skadeligt at åbne dørene, kunne et løfte give anledning til spændinger. Et løfte ville desuden være skadeligt, fordi stænderforsamlingerne derigennem ville blive anset for at være så uduelige i begyndelsen, at de havde brug for en

5. H. Jensen I s. 231. Estrup synes i øvrigt at have opfattet meget som en trussel. Den Stemann, han har truffet, var i krigshumør og lignede »en brølende løve med et åbent svælg« (ibid. s. 232).

6. J. P. F. Ancillon, *Zur Vermittlung der Extremen in den Meinungen*, Berlin 1828. Man kan virkelig ikke påstå, at de erfarne og oplyste var dårligt forberedte til deres arbejde i København – til trods for de dårlige arbejdsbetingelser.

7. Opl. betænk. ad par. 52.

modningsperiode. Og endelig kunne kongen da også vise en sådan nåde uden at være bundet af en lov.

Med en enkelt undtagelse havde de 13 oplyste, der stemte imod offentlige forhandlinger, vist sig meget tilfredse med praktisk talt alle bestemmelser i udkastet. Man kan derfor næsten gå ud fra, at antallet af stemmer for regeringens forslag havde såre lidt med Stemmanns imponerende tale at gøre ⁸.

Det har næppe været med nogen særlig stor tilfredshed, at Stemmann og Höpp har overværet den lange debat og påfølgende afstemning om det vigtige punkt, som lovforslaget intet nævnte om: offentlighedens adgang til forhandlingerne i stænderne. Da man endelig kom så vidt som til at behandle det spørgsmål, udkastet faktisk udtalte sig om, nemlig de trykte mødereferater, kom regeringens repræsentanter atter i modvind: kun 2 af de indkaldte fandt det tilstrækkeligt, når der på de kongelige kommissariers foranledning fra tid til anden fremkom en orientering om forhandlingerne i aviserne. Alle de øvrige erfarne og oplyste ønskede et særligt stænderblad, og der kom en lang række forslag om, hvorledes et sådant burde redigeres. Nogle ønskede kun at offentliggøre motiver og resultater, mens andre – og her finder vi hovedparten af dem, der havde stemt for åbne døre – prøvede at opnå den bedst mulige dækning af forhandlingerne gennem udførlige referater, som burde udsendes hurtigst muligt ⁹.

2. Regeringens behandling af de erfarne og oplyste mænds indstilling vedrørende stændernes offentlighed

a) *Firemandskomiteen* indledte meget naturligt sin behandling af lovudkastenes paragraf 80 (52) med en redegørelse for de erfarnes og oplystes drøftelser. Redegørelsen mundede ud i en konstatering af, at ingen gruppe i forsamlingerne havde været i stand til at samle det absolutte flertal for sit synspunkt. – En ganske elegant opsummering af de indkaldtes meninger må man nok sige, når man betænker, at 41 medlemmer – altså 2/3 af forsamlingerne – principielt havde været enige om det rigtige i at holde dørene åbne! – På denne baggrund fandt komiteen sig nu – med de erfarne og oplyste i ryggen – berettiget til at fraråde en åbning af dørene. Man fremførte endnu engang alle de gamle argumenter. Hen-

8. I modsætning til H. Jensen I s. 231.

9. Om stænderforsamlingernes offentlighed, hos de erf. i prot. s. 145–171; + bilag 7–11; i betænkning s. 8–11, hos de opl. prot. s. 200–228; + bilag 14–15; i betænkning ad par. 52.

visningen til paragraf 59 i Wiener Schlussakte blev formuleret, så der ikke skulle være nogen tvivl mulig for kongen: en mindre velovervejede udtalelse fremsat af en deputeret i kampens hede kunne blive bragt videre og komme fremmede magter for øre, hvad der igen kunne føre til bebrejdelser rettet mod Hans Majestæt. Man måtte også fraråde, at der lovedes noget om senere indførelse af fuld offentlighed. Et sådant løfte kunne bringe kongen eller stænderforsamlingerne i forlegenhed ¹⁰.

b) *Kancellierne* leverede ikke de helt store bidrag til diskussionen om stændernes offentlighed: Firemandskomiteens forslag fandtes »fuldkommen tilfredsstillende« ¹¹.

c) Rantzau-Breitenburg beretter om, at der i *statsrådet* har fundet en livlig diskussion sted om stændernes offentlighed. Personligt var han modstander af, at der overhovedet fremkom trykte referater af forhandlingerne, da det »kan vække langt større ophidselse end det, at man giver adgang for tilhørerne, der måske kun i den første tid vil indfinde sig hyppigt og siden ganske blive borte« ¹². Rantzau-Breitenburg fandt, som man kunne vente, ikke tilslutning til sit synspunkt, og det bestemtes, at meddelelserne skulle trykkes i en særlig stænderavis og skulle gives, når »forhandlingerne over en genstand er kommet til resultat« ¹³.

De politiske skribenter blev altså ikke bakket helt så kraftigt op af de erfarne og oplyste i kravet om åbne døre som i spørgsmålet om direkte eller indirekte valg. Der måtte alligevel megen spidsfindighed til, før regeringen kunne indkassere afstemningsresultatet som en sejr. Og hvad der måske er lige så væsentligt: forsamlingerne havde endnu engang bevist, at de evnede at debattere og tage selvstændig stilling til regeringens forslag, selv om dette var blevet fremsat ledsaget af både trusler og lokketoner. Den ildhu, Stemmann og Höpp lagde for dagen, kunne tyde på, at man fra regeringens side havde opfattet problemet omkring stændernes offentlighed som det vigtigste spørgsmål. Man kan derfor undre sig over, at der ikke i paragraf 1, som de indkaldte jo overhovedet ikke fik lov at diskutere, var optaget en bestemmelse om, at offentligheden ikke havde adgang til forhandlingerne i de rådgivende stænderforsamlinger. Forklaringen er måske den, at man har været bange for at virke for provokerende over for de erfarne og oplyste, som mødte op i København med kravene fra den liberale offentlige mening i frisk erindring.

10. Ad par. 84 (DK G 66 s. 397 b ff), tysk betænkning (SHK C 52 pkt. 24).

11. DK G 66 411 b.

12. Rantzau-Breitenburg s. 80.

13. S-H resolution 1. nov. ad par. 84 (SHK C 52). Dansk resolution 7. nov., s. 406 (DK G 66).

V. Afsluttende bemærkninger

1. Loven af 15. maj 1834 ¹

I den endelige lov af 15. maj 1834 gjorde paragraf 4 valgrettighederne betingede af to års grundbesiddelse regnet fra 1. maj. Der var her tale om et kompromis mellem det oprindelige forslag om fem år, de indkaldtes ønske om ét år og firemandskomiteens anbefaling af ét år med en skæringsdato. Derimod kom de indkaldte til kort over for udkastets krav om dobbelt valg-census for valgbarhed, og heller ikke størrelsen af de nødvendige minimumsværdier kunne der røkes ved [par. 14 (13) 15 og 16 (15) 14] ².

Om offentlighedens adgang til at følge med i stænderforhandlingerne fastslog paragraf 87(85)79 det for de erfarne og oplyste så nedslående resultat, som statsrådet var kommet til.

Blandt de øvrige krav, som de indkaldte havde stillet, kan nævnes, at de oplyste enstemmigt var gået ind for at give jøderne aktiv valgret, og at et betydeligt flertal i samme forsamling også mente, at jøder burde være valgbar. Udkastet havde nægtet denne befolkningsgruppe begge rettigheder. I de efterfølgende behandlende instanser gik bølgerne højt under diskussionerne om jødernes status, men loven kom dog de oplyste noget i møde, idet det bestemtes, at jøderne i kongeriget skulle have valgret, men ikke være valgbar ³. For hertugdømmerne, hvor særlige forhold gjorde sig gældende, blev der ikke foretaget ændringer i forhold til udkastet.

Hos de oplyste havde en afstemning vist, at der herskede fuld enighed om, at selve valghandlingen burde foregå for åbne døre (53. motion) ⁴. Skønt de erfarne overhovedet ikke havde udtalt sig om dette spørgsmål, foreslog Slesvig-Holstenske Kancelli, at man også i hertugdømmerne gav ikke-stemmeberettigede lov til at komme til stede, så de havde mulighed for at protestere. Hovedargumentet for denne holdning var, at sådan havde man faktisk kunnet læse det udkast, der var blevet forelagt de erfarne, og disse havde givet deres stiltiende samtykke ved ikke at tage sagen op, »und es möchte nicht ratsam sein, ohne Gründe von der höchsten Dringlichkeit Bestimmungen in die zu erlassende Verordnung auf-

1. II, note 20.

2. Hvor der ikke er overensstemmelse mellem de fire provinsloves paragrafnumre, citeres disse på følgende måde: Øerne (Jylland) S + H.

3. Om jødespørgsmål, opl. prot. s. 30-37 + 47. Lov af 15. maj 34 par. 3 og 4.

4. DK G 63 1. læg.

zunehmen, welche wie die hier in Antrag gebrachte, eine Beschränkung der im Entwurf enthaltenen befassen«⁵.

2. *De erfarne og oplyste mænds betydning*

I den historie, der er skrevet om de erfarne og oplyste, har forfatterne hovedsageligt hæftet sig ved den omstændighed, at der ikke var stor forskel på regeringens oprindelige forslag og den endelige lov af 15. maj 1834⁶. Hvor rigtig denne konstatering end kan være, forekommer det mig, at tildragelsen med de indkaldte mænd også indeholder andre væsentlige aspekter. Skønt regeringen ved sammensætningen af de to forsamlinger havde givet plads for både den konservative Schlegel og den liberale Falck, havde man omhyggeligt undgået de mere radikale elementer. Disse havde, som vi har set, højlydt agiteret for almindelig valgret, direkte valg og offentlig adgang til stænderforsamlingerne. Regeringen havde sikkert ment at kunne sikre sig til den side og samtidig regne med de liberales velvilje, når den forelagde et lovudkast, der dels imødekom det mest ufarlige af de stillede krav, nemlig direkte valg, og dels indeholdt valgretskriterier, der var meget frisindede i forhold til det preussiske forbillede. Denne hensigt kommer ganske klart til udtryk i et brev fra Otto Moltke til kongen: Det siges her, at hvis den ulykke skulle overgå landet, at kravene om indførelse af det demokratiske princip ikke blot er et forbigående fænomen, vil man være kommet mange vidtgående fordringer i forkøbet ved straks at forudse og imødekomme de krav, der kan opfyldes inden for den bestående samfundsordens rammer⁷.

Med hensyn til de erfarne og oplyste havde regeringen åbenbart troet, at de – uforberedte som de var – ville blive i den grad overrumplede over udkastets liberale bestemmelser, at der slet ikke ville komme væsentlige indvendinger. En sådan pacificeringsplan passer i alle tilfælde godt sammen med den oplysning, vi har fra J. P. Mynster om, at regeringen havde tænkt sig, at forhandlingerne skulle være afsluttede efter ganske få møder⁸.

Men hvorfor indkaldte man da overhovedet de oplyste og erfarne mænd? For at opnå et betryggende folkeligt blåt stempel på den fremtidige stænderlov!

5. SHK's forestilling: SHK C 52 ad par. 30.

6. I, note 2.

7. Refereret efter H. Jensen I s. 200 f.

8. I, note 26.

Regeringen undgik også omhyggeligt alt, hvad der kunne lede tanken hen på en lovgivende forsamling udgået af folket: forsamlingerne var udpeget af kongen, diskussionerne blev ledet af de højeste regeringsmedlemmer, og deltagerne var pålagt tavshedspligt⁹.

Det viste sig hurtigt, at udkastets liberale linie nok overraskede de indkaldte¹⁰, men på den anden side ingenlunde afvæbnede dem¹¹: gennemgangen af protokollerne har afsløret, at der har fundet en særdeles livlig diskussion sted – noget, der også har imponeret samtiden¹².

Hermed blev gode råd imidlertid dyre for regeringen: når man på forhånd havde strakt sig videre end egentlig ønskeligt var, var det nu vanskeligt at finde en for alle parter tilfredsstillende løsning. Regeringen viste sig imødekommende på to ingenlunde uvæsentlige punkter, nemlig med hensyn til jødeproblemet og i spørgsmålet om, hvor længe man skulle have været grundbesidder for at opnå valgrettighederne. Hertil kommer, at man har indtrykket af, at regeringen efter de erfarnes og oplystes møder næsten med lys og lygte har ledt efter relativt ufarlige ønsker, der kunne opfyldes. Således skal sikkert indførelsen af åbne døre ved valghandlingerne forstås: en lille opmuntring til dem, der havde ønsket offentlig adgang til stændermøderne. Fra samme synsvinkel skal man nok også se behandlingen af spørgsmålet om stænderforsamlingens præsident. Det vakte nogen surhed i den anden firemandskomiteé, at ikke engang den meget liberale bestemmelse om, at stænderne selv skulle vælge præsident, fik lov at passere uantastet. Både de erfarne og oplyste krævede indført, at valget skulle ske med absolut flertal. Regeringen rettede sig efter det stillede ønske – formentlig fordi det ikke kunne gøre stort fra eller til, om valget skete på den ene eller anden måde.

Forskningen synes i så høj grad at have hæftet sig ved, at de erfarnes og oplystes ønsker ikke ændrede noget ved kardinalpunkterne i regeringens forslag, at man har overset, at der trods alt blev opnået et par ingenlunde betydningsløse kompromiser. Hvad man heller ikke synes at have påagtet tilstrækkeligt, og hvad der givetvis er mindst lige så væsentligt, er den omstændighed, at de indkaldte beviste, at de på mange punkter kunne føre en dybtgående og belærende diskussion om statens anliggender. Sagt på anden måde: Regeringen måtte over for sig selv erkende, at der også uden for dens egen kreds og kancellierne fandtes

9. Også påpeget af H. Jensen (I 237 f).

10. Hbg Corresp. bl. 5/6. juni 1832.

11. Hvad A. D. Jørgensen s. 409 påstår, at det gjorde.

12. P. V. Jacobsen s. 108, P. Hjort s. 293, der har kunnet skaffe sig oplysninger til trods for tavshedspligten.

mennesker, som var i stand til på kvalificeret måde at tage stilling til politiske spørgsmål.

Til trods for at de erfarne og oplyste var kongevalgte, og til trods for at sammensætningen af forsamlingerne viste iøjnefaldende skævheder, må samtiden have opfattet de indkaldte som en slags folkerepresentation. I alle tilfælde viser en undersøgelse af navnene på medlemmerne af de senere stænderforsamlinger et ganske interessant resultat: halvdelen af de erfarne og oplyste blev senere stænderdeputerede. Dette er påfaldende, selv om man tager i betragtning, at knap en tredjedel heraf var kongevalgte repræsentanter for gejstligheden, godsejerne og universitetet. Og resultatet bliver endnu mere påfaldende, når man betænker, at en sjettedel af de erfarne og oplyste hørte til de embedsmænd, som ifølge reglerne ikke kunne vælges i deres eget distrikt. Folket må altså ikke alene i stor udstrækning have opfattet de erfarne og oplyste som sit talerør, men må også have været tilfreds med sine repræsentanter.

Kilder og litteratur

I. Utrykt materiale

Rigsarkivet

Danske Kancelli:

- G 63 1832, Koncept til forhandlingsprotokol for de oplyste mænds forsamling ang. provinsialstænderne.
- G 64 1832, Forhandlingsprotokol for de oplyste mænds forsamling.
- G 65 1831–48, Akter fra kancellipræsidentens arkiv ang. provinsialstænderne.
- G 66 1831–36, Forestillinger og kgl. ordrer ang. provinsialstænderne.
- G 67 1831, Bilag til anordning af 28. maj (registr. nr. 5) ang. indførelse af provinsialstænder i Danmark.
- G 68 1831–34, Bilag til forordningerne af 1834 15. maj (registr. nr. 6–7), ang. provinsialstændernes indretning i Danmark.
- I 63 1807–47, Konceptforestillinger med beretninger om fortjente mænd.

Slesvig–Holsten–Lauenburgske Kancelli:

- C 46 1816–44, Akter vedr. anordning af en stænderforfatning, provinsialregering og over-appellationsret for Holsten.
- C 47 1831–32, Akter vedr. en stænderanordning for hertugdømmerne.
- C 48 1834 31. dec. 1832 13. febr., Protokol over forhandlinger i stænderkomiteen af 4. juni 1831.
- C 49 1831–34, Forhandlinger og beregninger vedr. ordning af stænderforsamlingernes valgdistrikter i Slesvig og Holsten.
- C 50 1832, Akter vedr. »de erfarne mænd« og deres forhandlinger om stænderforfatningen for hertugdømmerne.
- C 52 1833–35, Komiteen af 24. nov. 1832 ang. en stænderanordning for hertugdømmerne.

mennesker, som var i stand til på kvalificeret måde at tage stilling til politiske spørgsmål.

Til trods for at de erfarne og oplyste var kongevalgte, og til trods for at sammensætningen af forsamlingerne viste iøjnefaldende skævheder, må samtiden have opfattet de indkaldte som en slags folkerepresentation. I alle tilfælde viser en undersøgelse af navnene på medlemmerne af de senere stænderforsamlinger et ganske interessant resultat: halvdelen af de erfarne og oplyste blev senere stænderdeputerede. Dette er påfaldende, selv om man tager i betragtning, at knap en tredjedel heraf var kongevalgte repræsentanter for gejstligheden, godsejerne og universitetet. Og resultatet bliver endnu mere påfaldende, når man betænker, at en sjettedel af de erfarne og oplyste hørte til de embedsmænd, som ifølge reglerne ikke kunne vælges i deres eget distrikt. Folket må altså ikke alene i stor udstrækning have opfattet de erfarne og oplyste som sit talerør, men må også have været tilfreds med sine repræsentanter.

Kilder og litteratur

I. Utrykt materiale

Rigsarkivet

Danske Kancelli:

- G 63 1832, Koncept til forhandlingsprotokol for de oplyste mænds forsamling ang. provinsialstænderne.
- G 64 1832, Forhandlingsprotokol for de oplyste mænds forsamling.
- G 65 1831–48, Akter fra kancellipræsidentens arkiv ang. provinsialstænderne.
- G 66 1831–36, Forestillinger og kgl. ordrer ang. provinsialstænderne.
- G 67 1831, Bilag til anordning af 28. maj (registr. nr. 5) ang. indførelse af provinsialstænder i Danmark.
- G 68 1831–34, Bilag til forordningerne af 1834 15. maj (registr. nr. 6–7), ang. provinsialstændernes indretning i Danmark.
- I 63 1807–47, Konceptforestillinger med beretninger om fortjente mænd.

Slesvig–Holsten–Lauenburgske Kancelli:

- C 46 1816–44, Akter vedr. anordning af en stænderforfatning, provinsialregering og over-appellationsret for Holsten.
- C 47 1831–32, Akter vedr. en stænderanordning for hertugdømmerne.
- C 48 1834 31. dec. 1832 13. febr., Protokol over forhandlinger i stænderkomiteen af 4. juni 1831.
- C 49 1831–34, Forhandlinger og beregninger vedr. ordning af stænderforsamlingernes valgdistrikter i Slesvig og Holsten.
- C 50 1832, Akter vedr. »de erfarne mænd« og deres forhandlinger om stænderforfatningen for hertugdømmerne.
- C 52 1833–35, Komiteen af 24. nov. 1832 ang. en stænderanordning for hertugdømmerne.

- C 53 1831–33, Udkast (i koncept eller afskrift) til en stænderanordning for hertugdømmerne.
C 54 1833, Udkast til en stænderanordning for hertugdømmerne med afskrift af de kgl. resolutioner af 25/30. okt. og 1. nov. 1833.

II. Trykte kilder

Breve, aviser, samlinger etc.

- L. K. Aegidi: Die Schlussacte der Wiener Ministerial-Conferenzen zur Ausbildung und Befestigung des Deutschen Bundes, Berlin 1860.
Allgemeine Zeitung.
Altonaischer Mercurius.
Collegialtidende.
Hamburger Correspondenzblatt.
P. Hjort: Udvalg af Breve fra Mænd og Qvinder skrevne gennem en lang Række År til O. Hjort, Kbh. 1867.
P. V. Jacobsen: Breve fra P. V. Jacobsen, udg. af J. Clausen, Kbh. 1899.
Kieler Correspondenzblatt.
Kjøbenhavns-Posten.
Maanedsskrift for Litteratur.
Minerva.
J. P. Mynster: Nogle Blade af Mynsters Liv og Tid, Kbh. 1875.

Skrifter fra samtiden

- C. N. David: Om de preussiske Provinzialstænders Væsen, Kbh. 1831.
N. Falck: Forord til »Über das Wesen und die Geschichte der preussischen Provinzialstände«, Zwei Abhandlungen von C. N. David und A. F. v. Tscherning, Schleswig 1831. Forord til »Über das Wesen und den Werth beratender Provinzialstände in Dänemark«, Abhandlungen und Aufsätze des Herrn Grafen von Holstein und des Herrn Professor David, Schleswig 1833.
F. A. Holstein: Om de danske rådgivende Provinzialstænders væsen og værd, Slagelse 1831.
O. Lehmann: Anmeldelse af Holsteins og Sibberns skrifter i Maanedsskrift for Litteratur, VII, 1832.
U. J. Lornsen: Über das Verfassungswerk in Schleswig-Holstein, Kiel 1830.
(M. L. J. Michelsen:) Ansprache an die erfahrenen Männer aus Schleswig-Holstein am 27. April 1832 in Kopenhagen versammelt. Flyveskrift Hamburg 1832.
J. G. Rist: Ein Wort zu den Landsleuten in Holstein und Schleswig, 1831.
F. C. Sibbern: Bemærkninger ved den kongelige Anordning om Provinzialstændernes Indførelse i Danmark, Kbh. 1832.
A. F. Tscherning: De preussiske Provinzialstænders Historie i korte Træk, Kbh. 1831.

III. Livserindringer og litteratur

- J. Brock: Die Vorgeschichte der Schleswig-Holsteinischen Erhebung von 1848, Göttingen 1916.
L. Daa: Bemærkninger om Begivenhederne i Norge 1814, i Videnskabselskabets Forhandlinger 1859, Kristiania 1859.
J. Egret: La Prérévolution Française 1787–88, Paris 1962.
F. Hammerich: Et Levnedløb, Kbh. 1882.
K. Hector: Die politischen Ideen und Parteibildungen in den schleswigschen und holsteinischen Ständeversammlungen 1836–46, Neumünster 1938.

- H. Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie 1830–48, Kbh. 1931–34.
 A. D. Jørgensen: Historiske Afhandlinger III, Kbh. 1898.
 Y. Nielsen: Christian Frederik og Valgene til Eidsvoldsforsamlingen, Videnskabs-
 selskabets Forhandlinger 1915 nr. 1, Kristiania 1915.
 C. Rantzau-Breitenburg: Erindringer fra Kong Frederik VI's Tid, Kbh. 1909.
 J. G. Rist: Lebenserinnerungen, Gotha 1880–88.
 J. A. Seip: Teorien om det opinionsstyrte enevælde, i Norsk Historisk Tidsskrift bd.
 38, 1957–58.
 H. Treitschke: Der erste Verfassungskampf in Preussen (1815–23), i Preussische
 Jahrbücher bd. 29, Berlin 1872.

Register over de erfarne mænd

- Adler, Jacob Georg Christian, orientalist, generalsuperintendent i Schleswig.
 Ahlefeld, Ernst Carl, landråd på Olpenitz, kammerherre, dep. i S.
 Ahlefeld, Wulf Christoffer, klosterprovst i Schleswig, dep. i S.
 Balemann, Georg Ludwig, advokat i Kiel, dep. i I.
 Bauer, J. D., borgmester i Altona, sender afbud.
 Brockdorff, Cai Lorenz, kansler for Holsten, Glückstadt, kammerherre.
 Bülow, Detlev Heinrich, landråd på Bothkamp, kammerherre, dep. i I.
 Donner, Conrad Heinrich, ejer af Bredeneck og Rethwisch, statsråd, dep. i I.
 Falck, Nicolaus, professor juris i Kiel, etatsråd, dep. i I, senere i S.
 Griebel, Anton Christian Friedrich, landfoged, etatsråd.
 Henningsen, Paul Paulsen, bonde i Schöningen, dep. i S.
 Jensen, Heinrich Carstensen, agent i Flensburg, dep. i S.
 Johansen, Friedrich Heinrich Christian, amtmand i Haderslev amt, konferensråd.
 Kraus, Johann Georg, politimester i Flensburg, etatsråd.
 Krogh, Friedrich Christian, amtmand i Tønder amt, kammerherre.
 Lewetzau, Joachim Godske, amtmand i Steinburg amt, kammerherre.
 Moltke, Carl, landråd på Nütschau, overretsråd i Glückstadt.
 Rantzau, Christian Andreas Friedrich, Verbitter af det adelige konvent i Itzehoe,
 kammerherre, dep. i I.
 Reventlow, Joseph Carl Criminil, amtmand i Rendsburg amt, hofjægermester.
 Rist, Johan Georg, konferensråd i Altona.
 Romundt, Peter Christian Hartwig, borgmester i Neustadt, etatsråd.
 Rötger, Detlef Heinrich, borgmester i Itzehoe, etatsråd.
 Scheel-Plessen, Mogens Joachim, ejer af Sierhagen, dep. i I.
 Schmidt, Peter Christian, købmand og bonde i Tønning, dep. i S.
 Scholtz, Ludwig Heinrich, amtmand i Reinbeck, konferensråd.
 Schwefel, Johann, købmand i Kiel, dep. i I.
 Schwertfeger, Wulf Christoph, bonde i Wensien, dep. i I.
 Spies, Joachim Owe Friedrich, kansler i gottorpske overret.
 Wieck, B. H. V., købmand og senator i Schleswig.

Register over de oplyste mænd

- Benzon, Jens, fhv. amtmand over Randers amt, kammerherre.
 Berg, C.F., proprietær i Skjoldmose.
 Bille Brahe, Preben, lensgreve, ejer af Brahesminde, kammerherre, dep. i R.
 Bornemann, Anker Vilhelm Frederik, højesteretsjustitiarius, København, geheime-
 konferensråd.

- Brinch-Seidelin, Ludvig Christian, amtsforvalter for Hjørring amt, kammerjunker, dep. i V.
Busch, B. E., grosserer i København.
Cederfeld de Simonsen, Hans Vilhelm, stiftamtmand over Fyn amt.
van Deurs til Frydendal, Jacob Frederik, amtmand, kammerherre.
Erichsen, Erich, købmand i København, konferensråd.
Estrup, Christen, borgmester i Kolding, justitsråd, dep. i V.
Fjelstrup, Søren August, landvæsenskommissær, ejer af Sindinggård, justitsråd, dep. i V.
Frijs, Jens Christian Carl Krag-Juel-Vind, lensgreve, ejer af Frijsenborg, kammerherre, dep. i V.
Hammerich, Johannes, grosserer i København.
Hardenberg-Reventlow, Christian Heinrich August, ejer af Hard.-Rev., geheimekonferensråd.
Holstein-Holsteinborg, Frederik Adolph, ejer af Holstein-Holsteinborg, lensgreve, dep. i R.
Hvidt, Laurits Nicolai, grosserer i København, etatsråd, dep. i R.
Jespersen, Christian, amtmand over Bornholm, justitsråd.
Jessen, Mathias Reinhold, amtmand over Lolland-Falster, kammerherre.
Knuth, Frederik Christian Julius, stiftamtmand over Københavns amt.
Lerche-Lerchenborg, Christian Cornelius, lensgreve, ejer af Lerchenborg, kammerherre, dep. i R.
Magnussen, Finn, Professor i København, geheimearkivarius.
Moltke, Ehrenreich Christopher Ludwig, hofmarskal, København, kammerherre.
Moltke, Werner Jasper Andreas, overpræsident i København.
Müller, Peter Erasmus, biskop over Sjælland.
Møller, Mathias, borgmester i Nykøbing F., justitsråd.
Reimuth, Christian Heinrich Emil, borgmester i Odense, justitsråd.
Reventlow, Christian Ditlev, lensgreve, Pederstrup og Reventlow, kammerherre, dep. i S og R.
Rosenørn, Carl Gustav, amtmand i Århus, justitsråd, dep. i V.
Schønning, Niels Leth, justitiarius i Viborg Landsoverret, justitsråd.
Schlegel, Johan Frederik Wilhelm, professor juris i København, dep. i R.
Schæffer, Friedrich Christian, første borgmester i København, etatsråd.
Stenfeldt, Jacob August, borgmester i Helsingør, etatsråd, dep. i R.
Treschow, Willum Frederik, højesteretsadvokat i København, dep. i R.
Voigt, Lauritz Peter, købmand, agent, dep. i R.
Øllgaard, Nicolai Esmarch, biskop i Viborg, dep. i V.
- dep i S = deputeret i Schleswig.
dep i I = deputeret i Itzehoe.
dep i V = deputeret i Viborg.
dep i R = deputeret i Roskilde.